

विच

एक काळ असा होता की, मुले कशी वाढत असत, खशी लहानाची मोठी होत असत, कशी मोठी होत असत, हे आईबापांच्या खासकरून लक्षातही येत नसे. विशेषत मोठ्या एकत्र कुटुंबातून मुले सहजपणे मोठी होत असत. त्यांच्या शरीराची काळजी घरात आपसुकपणे घेतली जात असे आणि त्यांच्या मनाची काही खास काळजी घ्यायची असते हे पालकांच्या गावीही नसे. पण आताच्या नि विशेषतः शहरी विभक्त कुटुंबातून आणि सुशिक्षित आई-बापांच्या पोटी जन्माला येणाऱ्या मुलांची, विशेष काळजी घेण्यास पालक पुढे सरसावले आहेत. हे चिन्ह चांगले खासच आहे. परंतु काही वेळेस अतिकाळजी घेण्यामुळे तर काही वेळा काळजी घेणे म्हणजे काय करायचे हे नेमकेपणाने माहीत नसल्यामुळे मुलांवर विपरीत परिणाम होण्याची शक्यता असते.

कै. ताराबाई मोडक यांनी बालकांच्या संदर्भातीलही नाजूक परिस्थिती त्यांच्या पालकांना समजावून देण्यासाठी, 'बिचारी बालके' हे छोटेखानी पुस्तक निर्माण केले आहे. यात नुसता उपदेश नाही, यात नुसते शास्त्रही नाही, तर यात आहेत तुमच्या-आमच्या घरांतून घडणाऱ्या घटना!

या पुस्तकातीलप्रत्येक बालक हे एक प्रतिनिधिक बालक आहे. त्याचा किंवा त्याच्या विवक्षित बागण्यामुळे घरात व शाळेत निर्माण झालेला प्रश्न ही सार्वत्रिक अशी समस्या आहे. आणि ती उलगडून दाखवून त्यावरची उपाययोजना सांगणारी प्रतिभा मात्र ताराबाईंची आहे.

ज्या ज्या घरात आणि ज्या ज्या बालकांमध्ये हे पुस्तक पोचेल तेथे आपल्या बालकांच्या शिक्षणाला अधिक वेगळी दिशा मिळेल, यात काहीच शंका नाही.

ताराबाई मोडक

बिचारी बालके

बिचारी बालके

ताराबाई मोडक

नूतन बाल शिक्षण संघ प्रकाशन

कोसबाड टेकडी. ता. डहाणू, जिल्हा. ठाणे. 401 703

पुस्तकाचे नाव - बिचारी बालके

लेखकाचे नाव - ताराबाई मोडक

प्रकाशकाचे नाव - नूतन बाल शिक्षण संघ प्रकाशन
कोसबाड टेकडी. ता.-डहाणू,
जिल्हा - ठाणे. 401 703
(सर्व हक्क प्रकाशकांकडे राखीव)

मुद्रक - गाम बाल शिक्षा केंद्र
विकास मुद्रणालय,
कोसबाड टेकडी. ता.-डहाणू,
जिल्हा - ठाणे. 401 703

प्रथम आवृत्ती - 1945

द्वितीय आवृत्ती - 1992

तिसरी आवृत्ती - 2006

चौथी आवृत्ती - 2008

किंमत - रुपये 20 = 00

ऐका आई, बाबा, ताई, दादा, काका, आणि कोणी-
खरं सांगते ऐक वाटते बालवाडीची ताई तू ग,
छोट्या छोट्या चिंटूचे, गुलाबी गोब-या सोनीचे,
विश्व आगळे, भाव वेगळे, त-हे त-हेचे बंध नाकळे,
जादूचे जग इवले इवले, गोडगोडूले अन् सानुले
समजून घेता येईल कां, सूर आपुला जुळेल कां ?
रुसून बसते, फुगून जाते, रडता रडता थकून जाते
आई ताई असता मी पण भाव मला ते अजाणते,
घडपडतो, कुरकुर ही करतो, पडतो तरी उभा राहतो
बाबांचे, अन् दादाचे नकळत अनुकरण दावितो
इच्छा झाली पापा घेतो नाही पटता धपके खातो
व्यक्तीचा सन्मान हाच का, का प्रेमाचा नवा धडा ?
रागे भरणे, शिक्षा करणे, जणू प्रेमाचा पडे सडा
नाही अनुभव नव्या जगाचा परके वाटे त्याचे 'घर'
खरंच सांगा अजाण बाळा कोणी देता माया घर ?
अश्रूंना ना किंमत त्यांच्या दीन बिचारी बालके !
जाणून घ्या इवल्या विश्वाला तीच तीन ही पुस्तके
आमचे घर, बालकांचा हट्ट, बिचारी बालके

- बिचारी बालके -

मा. ताराताई मोडक यांचे बिचारी बालके हे बाल भावनांचे रेखाटलेले भावचित्र आहे. बालके म्हणजे कोण्या समाजातील निराधार मुलांबद्दल मी बोलत नाही. तुमची माझी किंवा घराघरातील लाडक्या राजाराणीबद्दल मी विचार करतेय. मा. ताराताईनी बालकांना बिचारे अस का बरं म्हणावे? आणि ते सुद्धा ज्ञात अज्ञात? लहान मोठ्या अश्या सर्वच बालकांबद्दल कणव ताराताईना का बर यावी? एक गोष्ट तर निश्चितच होती की सर्व बालकांबद्दल प्रेम असले तरी व्यक्तिगत मर्यादेमुळे ते देणं त्यांना कधीच शक्य नव्हतं. मग तरीही असा प्रेमविष्कार त्यांना कशासाठी, का दाखवला?

स्नेहांकीत पालकही या प्रश्नाचे उत्तर म्हणजे बिचारे बालक हे मर्मबंध शब्दचित्र होय. निसर्ग नियमानुसार जन्म देणे ही क्रिया घडत असते. निसर्ग क्रमानुसार मूल पण वाढत असते. त्यासाठी वस्तुतः आपला पराक्रम काहीच नसतो. पण तरी सुद्धा आपण 'पालक' पणाचे बिरुद मिरवत असतो. बघा, सदा नू कदा मी तुझ्यासाठी हे केलं नू ते केलं. एवढा पैसा घालवला, एवढा वेळ दिला. तर कधी एवढे कष्ट घेते किंवा इतके कष्ट मी तुझ्यासाठी करतो. तुम्हा मुलांना त्याची जाणिवच नाही. अश्या प्रकारच्या मुक्ता फळांचे वर्षाव आपण आपल्या मुलांवर करतो. खरंतर आपण जन्मदाते असतो. तरीही हा अशा प्रकारच्या देव घेवीचा व्यवहार का? पालकत्वाची खरीखुरी जाणं असते का? पालकत्वाची धुरा वाहण्याची आवश्यक असणारी मानसिक, वैचारीक, कार्यशक्तीची क्षमता पालक म्हणून आपण कधी आजमावली असते का? या व अशा पालकत्वाच्या अनेक प्रश्नांची उत्तरे जर होकारार्थी असती तर हे भावचित्र लिहिण्याचे प्रयोजनच नव्हते. पण वरील सर्व प्रश्नांची उत्तरे केवळ नकारार्थीच नाही तर प्रश्नार्थक येतात म्हणून तर बालकांना दिलेला हा उसना आवाज मा. ताराताईनी पुस्तक रूपाने आपल्यापुढे ठेवला आहे.

या पुस्तकातील सर्व अनुभव मा. ताराताईनी स्वतःच अनुभवले आहेत. बालकांच्या बरोबर खेळीमेळीने वागणाऱ्या ताराताईना हे अनुभव विश्व अनुभवायला मिळाले. खरंतर छोट्यांच्या विश्वात पण खुप समस्या असतात घरात, शेजारी, समाजात, शाळेत अशी समस्यांची जंत्रीच त्यांच्या इवल्या

विश्वाला विळखा घालते. कधी पालकांची अतिशिस्त, तर कधी क्षणाक्षणाला पालकांचे बदलणारे स्वभाव, कधी शेजाऱ्यांतील दुरावे मुलांना न कळत अपमानित करतात, तर कधी परिस्थितीतील फरक डंक मारतो. कधी माझाच पाल्य नेहमी पुढे हवा या अवास्तव कल्पनांनी झपाटलेल्या पालकांमुळे बालक ओझ्यांचा हमाल बनतो. तू हेच कर, तसंच कर, असं वागू नको, ते करू नको, तिथे जाऊ नको, नको - - नको - - नकोच गाणं इतक आपण गात असतो की मुलांच्या मनात 'नाही' चे झाड उगवते. त्याला फुलं येतात न्युनगंडाची आणि फळ येतात हट्टी पणाची, विद्रोहाची, भयाची आणि निराशतेची. या मुलांच्या वर्तणूकीला मग एकचं उत्तर मोठी लोक देतात ते म्हणजे रागावणे. मारणे, हिणवणे किंवा अपमान करणे. या पेक्षाही अजूनही काही उपाय आहेतच. याचा परिणाम अर्थात तुमच्या माझ्या बाळावर !

याला कारण म्हणजे मुलांच बालमन अत्यंत संवेदनक्षम असते, त्याला धक्का लागला तर ते दवर्बिंदू प्रमाणे निसटून जाईल अशी वेदना आपल्याला जाणवत नाही. खरं सांगायच तर मुलाला आपण मातीचा गोळा का बरं म्हणतो? ना तो गोळा आहे ना आपण कुंभार ! वस्तूतः बालकाच्या अंतरात्म्यात निसर्गाने सर्वशक्तिचा अनुपम साठा सुप्त आहेत. आपल्याला फक्त अंतरशक्ती फुलवण्यासाठी सहाय्य करायचे आहे. इवल्याशा बी ला माती पाणी सुर्यप्रकाश हवा जसं आवश्यक आहे तसं बालकाला प्रेम सुरक्षा संस्कार, अनुभव, जीवनपोषण आणि मुख्य म्हणजे तू कसाही/कशीही असलीस तरी माझीच इटुकली आहे, हे स्पंदन जाणवणं.

आजच्या आधुनिक काळात बालक बाह्यजगात दाखविण्यासाठी बेबी डॉल तयार करतोय की काय असं वाटतं. खोट्या जगतात खोटं वात्सल्य आज अनुभवायला मिळतं. मा. ताराताईनी पालकवर्गाला या पुस्तक रूपाने एक आधार दिला आहे. तो म्हणजे बालमनाचे दालन जणू खुलं केलंय. तर अबोध, मुग्ध अजाण बालकांसाठी शब्द रूपातून खंबीर आवाज दिला आहे तेच हे पुस्तक बिचारी बालके !

श्री. प्रकाश क्षीरसागर
संचालक

सौ. कल्पनाताई क्षीरसागर
संचालिका

अनुक्रमणिका

पृ. क्रमांक	
९	विचित्र मुलगी
१४	नवी बालशाळा
१६	आई मला मारील
१८	आमची शांती
२२	बाल-जीवनाची करुण कहाणी
२६	बालजीवनाची करुण दृश्ये
३०	माझे बाळ !
३३	बाबालोक
३५	कृष्णाची काठी
४०	“मास्तरना बुडवू या”
४३	बन्याचा नाच
४६	विमलाबाईची तरंगिणी
५१	लक्ष्मीबाईच्या घरी
५५	विमलाबाईच्या घरी
६०	मीनाची मोठी बॅग

विचित्र मुलगी

कित्येक वर्षे झाली होती. माझ्या शाळेतल्या त्या मैत्रिणीस मी भेटलेच नव्हते. आज तिच्या गावात आले होते तेव्हा म्हटले, तिला भेटावे.

मी कॉलेजमध्ये शिकत होते तेव्हा तिचे लग्न झाले होते व तिला एक छोटी कन्या आहे असेही ऐकले होते. आज ती पाच वर्षांची होती. मी माझ्या मैत्रिणीला भेटण्यास व तिच्या मुलीची ओळख करून घेण्यास फार उत्सुक होते.

आम्ही भेटलो, जुन्या जुन्या गोष्टी आठवल्या. किती तरी गोष्टी बोललो. बोलता बोलता तिच्या मुलीच्या गोष्टी निघाल्या.

मी म्हटले, “मला तिला पहायची आहे. लहान मुलांची मैत्री करून घेण्याचे माझे काम आहे.”

माझी मैत्रीण म्हणाली, “असं का ? मग तर तिला भेटलेच पाहिजे. आता येईल आत. बाहेर खेळते आहे रेतीत. मला घरात काम असले म्हणजे ती उगीच मधे मधे येते म्हणून मी देते पाठवून तिला बाहेर खेळायला. मधली लुडबूड तरी बंद होते.”

मी खिडकीतून बाहेर पाहिले. रेतीच्या ढिगावर वाकून कायसे करण्यात अगदी गुंग झालेली एक छोटी व्यक्ती मला दिसली.

माझी मैत्रीण म्हणाली, “ही पोरगी मोठी विचित्र आहे. दुसऱ्या मुलांप्रमाणे ती सरळ नीट चालतच नाही. पानावर बसली तर नीट जेवीतही नाही. कधी आनंदी की हसतमुख नसायची. तिची काही ना काही कुरकूर असतेच. तिच्याशी कसं

वागावं तेच कळत नाही. रोज माझं किती तरी रक्त आटविते ही पोर.”

मी विचारले, “तिच्याशी खेळायला कोणी तिच्या मित्र मैत्रीणी आहेत की नाहीत ?”

ती म्हणाली, “नाही बाई, खेळायला कोण असणार ? आमच्या शेजारची चार मुले आहेत तिच्याबरोबर खेळण्यासारखी. पण ती जातात शाळेत. इथल्या बालमंदिरात.”

“आणि तुझी मुलगी ?”

“ऊं हूं. मी नाही बाई पाठवीत तिला, आणि सध्याच इतक्यात पाठवायचे नाही तिला. माझी एकुलती एक मुलगी. ती शाळेत गेली तर मला कसे करमणार. मला तर ती माझ्या डोळ्यांसमोरच असायला हवी असते.”

तिचे उत्तर ऐकून मी तर स्तब्धच झाले. मनात म्हटले, “किती हा मूर्खपणा आणि काय हा स्वार्थीपणा ! हिला करमत नाही म्हणून मुलीला शाळेत पाठवायचे नाही ! ते मूल म्हणजे काही खेळणे आहे की आपल्याला बरे वाटावे म्हणून वाटेल तसे वापरावे.”

मी तिला म्हटले, “पण तुझ्या मुलीचे शिक्षण ? तिचा विकास ? त्याचे काय ? या वयात तर तिने तिच्या बरोबरच्या मुलांत खेळले पाहिजे. दुसऱ्या मुलांची दोस्ती केली पाहिजे. तुझ्याबरोबर घरी बसून रहाणे तिला कसे आवडणार ?”

तिने माझे म्हणणे ऐकले पण तिला ते पटले असावे असे दिसले नाही.

माझी मैत्रीण आपल्या मुलीस बोलावण्यास गेली.

“डॉली, जेवायची वेळ झाली. चल लवकर.”

डॉली काही बोलली नाही. तिने तिच्या बोलावण्याकडे लक्षच दिले नाही.

दुसऱ्यांदा आणि तिसऱ्यांदाही बोलावले. तेव्हा कोठे डॉलीने वर डोके केले. तिचा चेहरा त्रासलेला दिसत होता.

ती जरा त्रासूनच म्हणाली, “पण माझी बर्फी आताच जवळजवळ पुरी झाली होती. नुसते वर बदामपिस्ते लावायचे होते !”

“पुरे झाली तुझी बर्फी. वेळ झाली की एकदम उठलेच पाहिजे. चल लवकर, हात धू बरं. अ १ २ ३ ! ही किती घाणेरडी झालीस ! किती वेळा सांगितले तुला की कपडे सांभाळीत जा म्हणून ?”

डॉली काही बोलायला जात होती; पण तिच्या आईने तिला एकदम चूप बसविले.

आम्ही सर्व जेवायला बसलो. जेवण साधेच, पण स्वादिष्ट होते. डॉलीचे ताट, वाटी, फुलपात्र सर्व फार सुंदर होते. लहान मुलांना आवडेल अशा रीतीने शोभा वगैरे केली होती.

पण डॉली ! डॉली तर जेवायच्या ऐवजी ताटात भात, भाजी कुसकरत, चिवडीत बसली होती.

ते पाहून तिची आई म्हणाली, “डॉली, बाळ जेव ना आता. बघ बरं, तुला गुळाची पोळी आवडते ना ? मग खा न ती. हे असं नाही करू.”

डॉलीच्या चेहऱ्यावर खिन्नतेचे चिन्ह स्पष्ट दिसत होते. त्यात थोडेसे हट्टाचेही मिश्रण होते.

पुन्हा आई म्हणाली, “का ? आलं का पुन्हा भूत ? जेवायचे आहे की नाही नीटपणे ? नीटपणे सांगते आहे तेव्हा ऐक. लाग बरं जेवायला चट्टशी.”

डॉलीच्या चेहेऱ्यावर हट्टाची छाया अधिकच पसरली.

माझी मैत्रीण उठली व तिने छडी घेतली. अधिक कडकपणाने व रागाने छडी दाखवून ती म्हणाली, “आता गुपचूप जेवायला लागायचं आहे की नाही ? रोज उठून तेच ! काही करा, हिच्या मनाला म्हणून काही आनंद नाही. सदान् कदा आपला तोबरा फुगलेला ! काय म्हणायचं ह्याला ? जेवायला लागतेस की नाही आता ?”

डॉलीच्या डोळ्यांतून टपटप पाणी पडू लागले; ती खाली बघून जेवू लागली. जेमतेम पाच-सात घास खाऊन ती उठून गेली.

आम्हीही काही बोलल्या-चालल्याशिवाय जेऊन घेतले. आमचीही मने खिन्नच होती.

जेवणानंतर जरा वेळाने मी डॉलीच्या खोलीत गेले.

तिच्या खोलीत तिची खेळणी खूपच स्वच्छ व व्यवस्थित रीतीने मांडलेली होती. तिथे एक बाहुलीचे घर होते. त्या घरात आजकालच्या काळात आधुनिक घरात जे जे काही असते ते सर्व होते. अगदी विजेच्या दिव्यापासून गॅसच्या स्टोव्हपर्यंत सर्व होते. उगीच लुटपुटीचे नाही — अगदी खरे खरे. बटन दाबले की दिवे लागायचे. डॉलीने मला ते सर्व दाखविले आणि बसली.

मी म्हटले, “चल आपण ‘घर घर’ खेळू.”

“ऊं हूं ते तर नुसते पहायसाठी आहे. खेळायला घेतले तर खराब होईल ना.”

“मग असं कर तर तो कागदाचा डबा घे नि कातर आण. आपण खेळायला दुसरे घर करू या.”

डॉलीचे डोळे आनंदाने चमकू लागले. ती धावत धावत तिच्या आईजवळ कातरी मागायला गेली.

प . . . ण ! निराश होऊन हळूहळू ती परत आली. “आई म्हणते, कातर हाताला लागेल, म्हणून असले खेळ नाही खेळायचे.”

“बर तर मग. चल आपण बाहुलीला दुसरे कपडे घालू या.”

डॉलीने मानेनेच नाही म्हटले.

डोके हालवीत ती म्हणाली, “अं हं. तिला मुळीच हात लावू नका. कालच आईने तिला नवे कपडे घातले आहेत. आईबाबांच्या बरोबर मी मोटारमध्ये फिरायला जाते तेव्हाही बरोबर बाहुली घेतली पाहिजे ना? ती का मळलेली घेता येते? तिला पण परीटघडीचे कपडे घालावे लागतात. आपण ती खेळायला घेतली तर तिच्या फ्रॉकची इसी बिघडून जाईल. चुरगळून गेलेली कशी चालेल?”

याप्रमाणे एकामागून एक किती तरी खेळ मी सुचविले, पण तिच्या आईचे हे कायदे मोठे कडक होते आणि डॉलीला ते बरोबर माहीत होते.

अशा रीतीने ज्यात डॉली स्वतः काही करू शकेल असे खेळण्याचा माझा विचार निष्फळ झाला.

कधी खोली अव्यवस्थित होण्याची चिंता, तर कधी तिचे स्वतःचे कपडे

मळण्याची भीती, तर कधी आईला आवडेल की नाही याचा विचार !

डॉली कधी आनंदी अथवा प्रसन्न दिसत नसे यात काय नवल ?

चित्र पहाण्यात अथवा दुसऱ्या काही कामांत गुंतते, एकाग्र होते, तोच कुठे हात धुवायची वेळ होई; नाही तर कपडे बदलण्याची अथवा जेवायची आणि तिची आई तिला “आताच्या आता ये” म्हणून बोलवी.

तिला हट्ट करावासा वाटला तर काय नवल ? तिला जेवणाची रुची नसल्यास काय नवल ? तिच्यात शांती आणि एकाग्रतेमुळे येणारे नियमन कोटून येणार ?

पहिल्या प्रथम तर तिला मुलांच्या मैत्रीची व संगतीची जरूर होती.

दुसरी गोष्ट म्हणजे मुलांना स्वाभाविकपणे आवडणारी अशी कामे करण्याची व खेळ खेळण्याची तिला परवानगी मिळावयास पाहिजे होती.

तिसरे असे की ती काम करण्यात अथवा खेळात गुंतली असता मध्यंतरी काही विक्षेप न आणता तिला आपली एकाग्रता, पुष्कळ वेळपर्यंत एकाच कामात लक्ष ठेवून त्यात गुंतून रहाणे, तेच ते काम अथवा खेळ पुनःपुन्हा करून त्यात प्राविण्य मिळविणे व हे सर्व करीत असताना त्यातून होणारा इच्छाशक्तीचा (will power) विकास करून घेण्याची व स्वास्थ्य मिळविण्याची मोकळीक पाहिजे होती.

या तिन्ही गोष्टी मिळत असल्या तर डॉली आनंदकल्लोळात निमग्न होणारी सुखी व आज्ञाधारक अशी मुलगी बनली असती !

नवी बालशाळा

(लोकदृष्टीने)

(लोकदृष्टी-स्त्रियांची-अर्थात् 'लगीन' आणि 'वरीस' नव्हे पण लग्न, वर्ष असे शुद्ध बोलणाऱ्या स्त्रियांचीच.)

ही एवढ्याशा लहान लहान मुलांची शाळा कशाला हवी ? ती काय कोठेही खेळतात, नि दिवस काढतात ! यांना म्हणे शाळेत पाठवा, भरमसाट फी द्या आणि त्यांचे म्हणे शिक्षण व्हायलाच हवे !

त्यांचं कसलं शिक्षण ? ही दोन वर्षांची बबी काय शिकणार ? तिला काय आताच पाढे शिकवायचे ? की श्री ग ? तिथं तरी काय ? खेळणार, नि इथंही खेळतेच. म्हणून मी म्हणते, कशाला हवीय शाळा ! मी आपल्या बबीला तर नाही पाठवणार. पण तिकडे काय वेड लागलं आहे त्या शाळेचं. बस् ! म्हणे आपल्या बबीला त्या शाळेत पाठवायची. काय म्हणे रीत लागते. कसली आली आहे रीत ! पोरं वाटेल तशी धावत असतात नि ते मास्तर एका शब्दाने सांगत नाहीत. मी म्हणते मारू नये, पण डोळ्याचा की शब्दाचा धाक तरी हवा की नाही ! आम्ही तरी काय रोज बदडतो थोडंच ? 'आता आले हं छडी घेऊन' म्हटलं की पोरं कशी मांजरापुढे उंदराप्रमाणे शांत होतात. पण तिथं पहावं तो काहीच नाही. हुदड हुदडा.

हं, मी म्हणते तुमच्या राजाला पाठवावं तिथं. कारण तो घरी तुम्हाला अगदी बधत नाही. नि सारखी तुमच्यामागे कटकट करीत असतो. घटकाभर बसायचं म्हटलं तर होत नाही तुम्हाला. घरचं स्वैपाकपाणी नि धाकटा बाळ, त्यात आणखी हा राजाही मागे असला तर कसं बाई माणसानं करावं ? बरं खाली

खेळायला धाडावं तर मुलांची भांडणं तरी आणील नाही तर गाडी-घोड्याखाली सापडायची भीती. अहो, फी कसली आहे जास्त ? उद्या तुम्ही मुलांना संभाळायला गडी ठेवलात तर नाही का त्याला सातआठ रुपये द्यावे लागणार ? ते इथे तीनचार रुपयांत काम भागतंय. आणि तसं खेळतखेळत शिकवतात थोडं हो. अगदीच नाही असं नाही. तो त्या महाजनवाडीतला बग्या नाही का ? जातो आहे एक वर्ष झालं. सारखं पुस्तक घेऊन बसतो बघा. पाठवा तुम्ही राजाला. मीसुद्धा माहेरून जाऊन आल्यावर धाडीन म्हणते बबीला. हे एक तान्हं नि ही सव्वादोन वर्षांची. दोघा दोघांना संभाळायचं जरा जडच जाईल. पण मी म्हणते, त्यांनी चारच तास ठेवले आहेत; ती १० पासून ५/६ वाजेपर्यंत तरी ठेवायला हवीत. म्हणजे आम्हाला दोन धंदे करायला फुरसत मिळेल. आणखी किनई वेण्या द्याव्या, कपडे बदलून पावडर वगैरे लावावी, म्हणजे कसं अगदी छान होईल. पण ही तर उलट नखं कापा, डोळ्यांत चिपडं असतात अशा चिट्ठ्या पाठवतात. हे नाही का शाळेत करायचं. मग एवढाली फी द्यायची कशाला ? केस विंचरणं, नखं कापणं, कपडे घालणं, सर्वच घरी करायचं मग ही कशाला हवी आहेत ?

आणखी बाई एक वाईट आहे त्यांचं. मुलांना मारू नका नि धाक दाखवू नका, अगदी चोऱ्या केल्या तरी रागवू नका, असलं काही सांगत असतात. ते आपलं त्यांना काही उद्योग नाही म्हणून बसतात पोरानं कौतुक करीत. आम्हाला घरचे दोन धंदे आटपायचे असतात. नि रात्रंदिवस ती घरी असणार रोजचं कसलं कौतुक ?

ते असो म्हणा. ती आपली पोरं संभाळणार, तेव्हा काही थोडं तरी सांगणारच. ऐकावं नि सोडून द्यावं. बाकी राजाला घालाच तुम्ही. तुमच्या मागचा ससेमिरा सुटेल पहा. अगदी मी पक्कं सांगते, बघाच पाठवून....

आई मला मारील

“पहा आता ! उद्यापासून माझी आई मला मारील !” लहान द्वारकी म्हणाली.

“का ग ?” इतर मैत्रिणींनी प्रश्न केला.

“इतके दिवस मी आजारी होते ना ? तेव्हा मला आई मारीत नव्हती. पण आता मी बरी झाले ना आज, आता शाळेतसुद्धा आले. तेव्हा पहा ! उद्यापासून माझी आई मला मारील.”

“रोज मारते का ग तुझी आई ?”

“हो. रोज मारते. एक आजारी असले म्हणजे नाही मारत.” जरा दुःखी तोंड करून, “आता बरी झाले ना ? आता मारील.”

सगळ्या मैत्रिणी तिच्या केविलवाण्या चेहऱ्याकडे बघत राहिल्या.

द्वारकीची प्रकृती बरी नसते, तिची वाढ खुंटल्यासारखीच दिसते; दिवसेंदिवस दंड जास्तच बारीक होतातसे दिसतात, त्याचे आज कारण कळले. द्वारकीला बरे होण्याचीच काळजी वाटत असावी. आजारी आहे तोपर्यंत मारातून सुटका. तेव्हा बरे होणे म्हणजे तिच्या लहानग्या जिवाला एक धसकाच असेल. आपण नेहमी आजारीच राहिलो तर बरे असे तिला वाटत असल्यास काय नवल !

बिचारी द्वारकी ! तिच्या आईला कल्पना तरी असेल का की आपली मुलगी आजारी रहाण्याचेच नेहमी इच्छीत असते व ते आपल्याच अविचारी वर्तनामुळे !

द्वारकीचे ते करुण शब्द, त्या वेळचा तिचा चेहरा व तिच्या मैत्रिणींची

सहानुभूतीपर दृष्टी... सर्व दृश्य, ध्वनी रुपेरी पडद्यावर कोणी उतरवले व सर्व मातापित्यांपुढे मांडले तर ‘कुंकू’मधील नीरेविषयी हळहळणारी जनता आपल्या द्वारकीसाठीही हळहळतील. इतकेच नव्हे तर दुसऱ्या दिवशी आपल्या कोवळ्या पोरान्च्या पाठीवर हात चालवताना खास कचरतील. द्वारकीचा तो करुण आवाज व करुण चेहरा त्यांच्या काना-डोळ्यांसमोर खास उभा राहील.

आमची शांती

रोज बारीक किंचाळून बोलल्याचा आवाज यायचा.

“...मला दे ना वाटी. ते भांडं दे ना.”

कधी तो एवढ्यातच थांबे. कधी धपाट्याचा आवाज येई. मग जास्त मोठ्या किंचाळ्या — मोठ्याने रडणे — ऐकू येई. भांड्यांची खडाखड, नि शेवटी शांत.

आहे तरी काय, म्हणून पहायला जावे तो झिज्या पुढे आल्या आहेत, फ्रॉक कमरेपर्यंत भिजला आहे, अशी शांतीची बटुमूर्ती आपल्या आईशी झगडण्यात गुंतलेली दिसायची. मला पाहिले की दोन्ही हातांनी तोंड झाकून घ्यायची व मधल्या फटीतून लुकलुक माझ्याकडे बघत उभी रहायची.

शांतीची आई आमची भांडी घासणारी बाई होती. शांती तिची तीन वर्षांची मुलगी होती.

रोज माझी लिहायला बसायची वेळ व या मायलेकींची किंचाळायची, भांडी आपटायची, धपाटे घालण्याची व रडण्याची वेळ एक यायची. म्हटले, एकदा पहावे की आहे तरी काय ?

शांतीला विचारले, “काय ग शांते, काय आहे ?”

एक नाही नि दोन नाही. बोटांच्या फटीतून लुकलुक डोळे दिसायचे; गप्प उभी रहायची.

पुढे जास्त चौकशी केली व रोज शांतीकडे दुरून पाहू लागले, तेव्हा कळले की या शांताबाई म्हणजे मोलकरणीच्या पोटी आलेले रत्न आहे.

तिचे पहिले रडणे असे, भांडी घासायला मिळावी म्हणून. आईने तिची

ठरलेली भांडी (तिने काही भांडी पसंत करून आपली अशी ठरवून टाकली होती) तिच्यापुढे ठेवून मगच आपल्या कामाला लागले पाहिजे. पण ती चंद्रा रोज तिला बाजूला करून आपले काम लवकर आटपायची, व बिचाऱ्या शांतीला रोज बंड करून आपला कामाचा हक्क शाबीत करावा लागे.

नंतर तिचा हट्ट असे सर्व भांडी एक एक, दोन दोन करीत तिने स्वैपाकघरात घेऊन जाण्याबाबत. ती अडाणी आई रोज स्वतः एकात एक घालून एकदम उचलून नेऊ पहायची व शांती धपाटे खात पण आपला हक्क शाबीत करायची.

ही कामे झाली म्हणजे शांताबाईची चहा प्यायची वेळ यायची व पुन्हा ती किंचाळून रडायची. चहा पिताना का म्हणून रडते ही, असे वाटून मी पाहू लागले. तो शांताच्या स्वभावाची आणखी एक नवी बाजू दिसली. आपण भांडी घासण्याचे काम करतो म्हणून मनुष्य या नात्याने आपला दर्जा काही कमी झाला असे तिच्या मनास शिवतही नसे. काम हौशीने मेहनतीने व एकचित्ताने केल्यावर पाटबीट मांडून चहा पिण्यास बसावे असे तिला वाटे. हे आपल्या पेशास न शोभेसे वर्तन होईल असे तिच्या आईस वाटे, म्हणून ती तिला म्हणे, ‘तू इथं बस.’ पण शांती तिला तिचा आवडता लाल पाट मांडायला लावायची. पाव किंवा पोळी हातात घेऊन खाणेही तिला गैर वाटे. म्हणून खाण्याकरिता बशी दे म्हणायची व चहा ढवळायला चकचकीत चमचा दे म्हणायची. चहाच्या वेळच्या किंचाळ्यांचे कारण हे असे.

मी तिला हे सर्व देत जा असे सांगितले तरी चंद्राला तसे करणे गैर वाटे. पण शांतीला तसे न घेता कोठे तरी कोपऱ्यात बसून चहा पिणे, बोटाने चहा ढवळणे व एका हातात पोळी अथवा पाव घेऊन तुकडे तोडून खाणे हेच गैर वाटे. चंद्रापेक्षा लहान असून आपल्या निर्णयांत जास्त पक्की व इच्छाशक्तीने जास्त जोरदार असल्यामुळे शांती रोज मार खाऊनही आपले म्हणणे खरे करून घ्यायची.

चहा पिण्याचा समारंभ झाला की शांती आईबरोबर कपडे धुण्याच्या मोरीत सापडायची. लहान रुमाल, चोळ्या वगैरे कपडे धुण्याचा हक्क तिचाच. फुलाफुलाचे किंवा रंगीत कपडे असतील ते ती प्रथम पसंत करून घ्यायची व

साबू लावीत चुबकत चोळत बसायची.

तेथे फारसे किंचाळणे ऐकू येत नसे. कारण तिची आई तिच्या धुण्याच्या आड फारशी येत नसे.

धुणे संपले की आधी चंद्राची घर झाडण्याची वेळ असे. त्या वेळी कधी शांती झाडण्यात मदत करायची. पण बहुधा त्या वेळची तिची मर्जी आईच्या पाठीवर बसून स्वार होण्याची असे. तिला पाठीवर घेऊन आईने खोली झाडावी असा त्यांचा कार्यक्रम असे.

मग दुपारच्या जेवणाच्या वेळी पुन्हा सकाळचा वाद येई. पाट मांडल्याशिवाय आमच्या शांताबाई जेवायला बसायच्या नाहीत व वरण, भात, तूप असल्याशिवाय तिला घास जायचा नाही. विशेषतः गोडे वरण तर असलेच पाहिजे.

मी रोज तिचे किंचाळणे ऐकायची. रोज तिला नकळत तिचा कार्यक्रम पहायची. रोज मला शांती विचारात पाडायची.

पहिल्यांदा विचार यायचा शांतीच्या आईचा. ह्या मुलीला काय हवे ते तिला बरोबर माहीत असायचे. तरी रोज ही तिला रडवते कशाला ? ती काय इतकी मूर्ख आहे का, की शांतीने रडून आरडून किंचाळून बेजार केल्याशिवाय तिला काय हवे ते तिला करताच येत नाही ?

मला तिने स्पष्ट शब्दांत सांगितले नाही. पण मला थोड्या बोलण्याकरण्यावरून दिसले की शांतीच्या आईस ते श्रीमंत चाळे पसंत नसत. पाट कशाला हवा ? चमचा कशाला हवा ? पावाला बशी कशाला हवी ? हे चाळे आपल्याला पोसले तरी आपल्या दर्जाच्या माणसांना ते बरे नव्हे, त्यामुळे पुढे शांतीचे जीवन दुःखित होणार, अशी तिला अंधूक अंधूक कल्पना असे. शांतीच्या स्वभावातील संस्कारिता, चांगल्याची आवड तिला दुःखपर्यवसायी होणार असे वाटत असे.

का बरे ? कदाचित तिला शांती आपल्यासारखी नाही, आपल्या सगळ्या मंडळीहून निराळ्या तऱ्हेची आहे; हीच गोष्ट आवडत नसेल, तिच्या दृष्टीला ते बेढब व विचित्रच दिसत असेल. कदाचित् शांतीचे वरच्या वर्गाला शोभणारे चाळे तिला शांतीवर आपत्ती ओढवून आणणारे वाटत असतील. तिच्या

सत्यजीवनाच्या कटू अनुभवाच्या संग्रहात कदाचित् असेही काही ऐकलेले पाहिलेले असेल की आपल्या लोकांतील पोरी जेव्हा मोठ्या लोकांसारख्या वागू लागतात तेव्हा मोठे लोक अशा पोरींना फसवितात. त्यांना खोटी आश्वासाने देऊन त्यांच्या जीवनाची धूळधाण करून नामानिराळे होऊन शिष्टपणाने समाजात वावरत असतात. अशा संस्कारात पोरी मात्र आपल्याही समाजास मुक्तात व वरच्या समाजात तर त्यांना कोणी कुत्रेही विचारीत नाही. असे काही दाखले नजरेसमोर असल्यामुळे कदाचित् चंद्रा शांतीला पाट व चमचा देण्यास नाखूष असेल. काय होते ती बोलायची नाही. फक्त एवढे म्हणायची, “पाट कशाला हवा ? बस हिथं.” तिला विचारले तर म्हणायची, “ते आम्हाला नव्हं.”

पण बिचारी शांती ! तिचा जीव वर चढण्यास तळमळत होता. तिला आपला दर्जा खालचा; आपला वर्ग मजूरवर्ग वगैरे काही कळत नव्हते. अंग मोडून काम करण्याची तिला हौस असे. मग पाट ताट वगैरे योग्य थाटात व्यवस्थितपणे खावे-प्यावेसे तिला वाटे. व मोलकरणीची असली तरी आपल्या आईच्या पाठीवर चढून राजाच्या सिंहासनावर बसल्याप्रमाणे मोठ्या ऐटीत ती बसायची.

मला पुष्कळदा विचार येतो की शांतीचे पुढे काय झाले असेल ? तिचा संस्कारी जीव वाव न मिळाल्यामुळे कुचंबला असेल ! आपल्या वर्गाच्या जड, ओबडधोबड, कलाहीन जीवनात मिसळून जीवनाची भूक मनातली मनात मारावी लागली असेल ! की खरोखरच तिच्या आईला वाटत होते त्याप्रमाणे आपल्यापेक्षा वरच्या वर्गास शोभेसी रहाणी ठेवल्यामुळे ती शिष्ट समाजातील राक्षसांच्या पाशवी वृत्तीस बळी पडली असेल !

आता आमच्याकडे चंद्राही नाही, शांतीही नाही. पण शांतीच्या दोन हातांनी तोंड झाकून मधल्या फटीतून लुकलुक पहाणाऱ्या डोळ्यांची स्मृती मात्र ताजी आहे.

कृत्रिम भेदभावांना फाटा मिळून समाजात सर्व प्रकारच्या जीवांना योग्यपणे वाढण्यास केव्हा मिळेल !

बाल-जीवनाची करुण कहाणी

आया, ले जाव

दोन वर्षांचे एक सुकुमार बालक आपल्या मधुर क्रीडांनी आईबाप व मित्रमंडळींच्या मनास आनंदवीत होते. सर्वजण त्याचे कौतुक करीत होती व तेही उत्सासाने खेळत होते.

इतक्यात एका लहानशा गोष्टीने बाळाच्या आनंदाचा भंग झाला. अर्थात आई, वडील व मित्रमंडळी यांचाही थोडा विरस झालाच.

थोडे खेळणे, बोलणे झाल्यावर आईने बाळास सांगितले, “आयाजवळ जाऊन कपडे, बूट काढून टाक.” बाळास वाटले, बूट काढता तर आपल्यास येतात. तेथेच बगिच्याच्या रेतीत बसून ते उत्सासाने बूट काढू लागले.

अगदीच घाणेरडेपणा ! ऑफिसर लोकांच्या बालकाने रेतीत बसावे ही गोष्ट नापसंत करण्याजोगी ! आणि त्यातून आया, ‘बेअरर’ असताना मुलाने स्वतः बूट काढावे हा तर अगदी आपल्या श्रीमंतीचा अपमान ! नापसंत करण्यासारखी गोष्ट !

वडिलांनी एकदम आपल्या ऑफिसरी आवाजात हुकूम सोडला, “आयाको बुलाव. आयाके पास जाव.”

बाळास ते रुचले नाही. त्याने आपला एक बूट तर केव्हाच काढला होता व दुसरा बूटही निघण्याच्या बेतात होता. तो काढीत बाळ म्हणाले, “आया नहि, हम. आया नहि.” व दुसरा बूट काढू लागले. थोड्याच वेळात त्याने दोन्ही बूट काढले व हातांत घेऊन जाऊ लागणार तो आईची व वडिलांची धांदल उडाली.

आईला वाटले, आता वडील रागावणार व रडारडी होणार. वडिलांना वाटले, आता हा मूर्ख पोर बूट उचलून घरांत नेणार व आपल्या दर्जास न शोभेसे वर्तन होणार !

म्हणून दोघेही आयाला मोठमोठ्याने बोलवू लागली. आयाही आता होणारा मोठा गहजब टाळण्याचे मोठे महत्वाचे काम केवळ आपणच करू शकू, अशा अभिमानाने घाईघाईने स्वैपाकघराबाहेर येत होती. प्रसंगाची गंभीरता तिला पूर्णपणे समजली आहे, असा भाव तिच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट होता.

इकडे बाळ आई, वडील व आया या त्रयीच्या हातून सुटून आपले स्वतः बूट नेण्याचे काम कसे पार पडेल या चिंतेत होता. आयाने आपल्याजवळ पोचून आपल्या हातून खसदिशी बूट हिसकावून घ्यावयाच्या आधी आपण व्हराड्यात पोचले पाहिजे हे त्याला कळले; म्हणून त्याने आपली गती वाढविली. पण रस्त्यात काही कमी अडचणी होत्या ! खुर्च्याच्या गोल तटातून पार पडून मध्ये मध्ये असणाऱ्या कुंड्या यांना वळसे देऊन व व्हराड्याच्या पायऱ्या दोन हातांत बूट घेऊन चढायच्या, व हे सर्व किचनमध्ये बटलरशी गुजगोष्टी करीत असलेली काळी आया वडिलांच्या हाकेने दचकून धावत त्याच्या जवळ येऊन पोचायच्या आत. त्याच्या कमी अनुभवी अशा चिमुकल्या डोक्यात लगेच आले की या तीन मोठ्या माणसांपुढे आपल्या लहान हातांनी, लहान पायांनी व नुकत्याच वस्तू घेऊन चालायला शिकलेल्या गतीने आपला निभाव लागणे अशक्यच आहे. तरी त्याची चिकाटी अजब होती. न डगमगता, न घाबरता तो आपला कठीण मार्ग धैर्याने आक्रमू लागला व इतक्या अडचणीतही आपले काम पार पाडायचेच या निश्चयाने त्याने प्रयत्न चालू ठेवला. मधून मधून तो आया कोठपर्यंत आली ते पहात होता. त्यामुळे आपल्या रस्त्याकडेच पूर्ण लक्ष देऊन आपला तोल सांभाळायचे काम त्याला बरोबर करता येत नव्हते. मधून मधून आईचे व वडिलांचे कित्येक शब्द कानी येतच होते व त्यामुळे त्याच्या कार्यात व्यत्यय येत होता. मधून मधून जरा घाबरल्याची तर कधी निराशेची छटा चेहऱ्यावर दिसत होती. तरी त्याचा प्रयत्न चालूच होता.

आया चार हातांवर येऊन पोचली. वडिलांचा खड्या स्वरातील हुकूम कानी आला, “आया, ले लेव बूट उसके हातमेसे.”

आईची आर्जवाची बोलणी ऐकू येत होती. “बाळ, राहू दे तेथेच. तिथे खाली ठेव बूट. बाळ, आया ठेवून देईल ते. बाळ, माझं ऐक.”

बाळास आपले कार्य पार पडणे अशक्य तर दिसतच होते, तरी त्याने न डगमगता शेवटचा प्रयत्न करून पाहिला. आईला उत्तर दिले, “नाही. मी घेऊन जातो.” व आया यायच्या आधी घराशी पोचण्यासाठी लवकर पाय उचलला.

या सर्व गडबडीत पुढेच असलेल्या फर्नच्या कुंडीस वळसा घालण्याचे लक्षात राहिले नाही. त्यामुळे बुटासकट कुंडीवर बाळ पडला. गालाला कुंडीचा काठ लागला, हात कुंडीच्या मातीत गेले, व बूट उडून एक कुंडीत व एक खाली पडला.

एकदम एकाएकी हे काय झाले ते न कळल्यामुळे बाळ घाबरल्यासारखा झाला होता; आपल्या कामात असा व्यत्यय आल्यामुळे आता आपल्या हातून काम पार पडणे शक्य नाही हे पाहून बाळ निराश झाला होता. तोंडावर लागल्यामुळे व हात व कपडे मातीने बिघडल्यामुळे त्याला रडू येऊ लागले होते. सर्व मंडळीदेखत आपली फजिती झाली असे वाटून तो शरमला होता. ही सर्व आपत्ती परंपरा कोसळली त्या वेळी त्याने स्वाभाविकपणे आईचा आसरा शोधला. एकदम मागे फिरून त्याने आईच्या पायांना मिठी मारली व तिच्या गुडघ्यात आपले तोंड खुपसून लपविले.

इतक्यात महान् गर्जना झाली. अरे, अरे, अरेचा गडगडाट झाला. “ऐकत नाही सांगितलेलं !” “अरे साडी बिघडली ना ! चिखलाचा हात लावलास ? आया, इतर क्यो न्हि रहेते ? ले जाव बाबाको. एकदम ले जाव.” वगैरे अनेक वाक्ये जवळ जवळ एकाच वेळी बाळाच्या कानी आली. त्यापैकी एकही त्याला बरोबर समजले नाही. कारण त्याच्या कानी फक्त एकच मोठा रागाचा गोंगाट पडला व तो जास्तच घाबरला.

विजेच्या गडगडाटाने जशी माणसे भितात तसा बाळ या गडगडाटाने व सर्व आवाजांमधून अधिक मोठा येणाऱ्या आपल्या पित्याच्या आवाजाने भेदरून गेला, व आईला अधिकच घट्ट मिठी मारून बिलगला.

त्याच क्षणी त्याला कळून आले की आपल्यास कोणी मागून जोराने ओढीत आहे; आपली आईही आपल्याला जवळ घ्यायच्या ऐवजी दूर लोटीत आहे;

आपले हात आता सुटण्याच्या बेतात आहेत; व वर बाबांचा कठोर आवाज येत आहे — “नहि आता कैसा ? खेचके ले जाव. हे तुमचे लाड भोवताहेत. ले जाव जलदी.”

एकाएकी हात सुटले. त्याबरोबर मनाचा धीरही सुटला. शेवटचा प्रयत्न ! काही तरी करायचे ! म्हणून बाळ आयाच्या हाताला कडकडून चावला व पाय झाडले. ते आईच्या लुगड्याला लागून ते अधिकच बिघडले. त्यामुळे तिच्याकडूनही दोन चापट्या मिळाल्या. इतके होते तो आपण आयाच्या पूर्णपणे ताब्यात सापडलो हे त्याच्या लक्षात आले व मागील दारी आयाला चावल्याबद्दल आणखी बक्षीस मिळणारच याची त्यास आठवण झाली, व बक्षीस मिळाल्यावर आपण ओरडलो अथवा मोठ्याने रडलो तर आया आपल्याला अंधाऱ्या खोलीत ठेवील, अथवा शिपायाला बोलावून देऊन टाकील, किंवा बटलर बागूलबोवाला घेऊन येईल, हे त्याला माहीत होते. तेव्हा आया जे बक्षीस देईल ते निमूटपणे सहन करून तिलाच शरण गेले व तिलाच बिलगले तर निदान तिच्या मांडीवर तरी निजायला मिळेल, एवढे बाळाला अनुभवाने कळले होते.

बाळाचे गालगुच्चे घेतले गेले. अर्थात् त्यांचा काही आवाज आला नाही. सर्वत्र शांतता प्रस्थापित झाली; त्यामुळे बगिच्यामधील मंडळी शांतपणे ट्रिक्स व ब्रीजच्या तजविजीस लागली.

बाळाच्या आईच्या हातून मात्र ब्रीजमध्ये बऱ्याच चुका होऊ लागल्या. त्यामुळे त्यांचे मन जरा खट्टु झाले. पण त्या गोड स्वभावाच्या असल्यामुळे ब्रीज खेळण्याचे सोडून पहावयास बसल्या. बाकीच्यांचा खेळ मोठा रंगात आला. पूर्ववत् हशा व आनंद सुरू झाला.

इकडे बाळ न जेवताच आयाच्या मांडीवर निजलेला होता. तो झोपेत दचकत होता. तोंड वाकडे करीत होता. एकदा तर तो किंकाळी फोडून उठला. घाबऱ्या घाबऱ्या इकडे तिकडे पाहून आयाला बिलगला. आयाने प्रेमाने म्हटले, “मेरा बच्चा, कुछ नहि. सो जाव. मै हूँ तुमारी पास सो जाव बच्चा.” मोठ्या पगारदार व सत्ताधारी ऑफिसर साहेबांचा बाळ आयाला मिठी मारून झोपी गेला.

बालजीवनाची करुण दृश्ये

दुःखी मनोहर

[१]

खिडकीपाशी एक दहाबारा वर्षाचा बालक बसला होता. त्याचा चेहरा उदासीन होता. त्याची दृष्टी दूर डोंगराच्या पलीकडे आभाळात होती. त्याच्या डोळ्यात अश्रू चमकत होते. हातात पुस्तक होते.

“मनोहर, अरे मनोहर ! अरे, वाचायचं सोडून समोर काय पहात बसलास ? आताशी झालं आहे तरी काय तुला ?”

“काही नाही आई ! ते आकाशाचे रंग पहात होतो.”

“आणि डोळे पुसलेस ते ?”

“एकासारखी टक लावली होती, ते पाणी आलं डोळ्यांत”— असे म्हणून मनोहर डोळे पुसून खोटं खोटं हसला. पण हसण्याचा आवाज एका दुःखद हुंदक्याप्रमाणे आला.

यमुनाबाईंच्याही डोळ्यांत खळकन् पाणी आले. ते लपविण्याकरिता त्या तेथून आत निघून गेल्या. त्यांच्याकानी मनोहरचा हुंदका पडल्याखेरीज राहिला नाही. त्या मनात म्हणाल्या, “त्याला वडिलांकडे जावेसे वाटते, दुसरे काय ? या उन्हाळ्यात जाऊ दे तिकडेच. त्याला जिथं सुख, तिथं मलाही सुख.”

[२]

टेबलापाशी बसून मनोहर अभ्यास करीत आहे. डोळे पुस्तकात खुपसून, कागद-पेन घेऊन सपाटून लिहिण्याचा आव आणलेला आहे. डोळे पाण्याने

डबडबले आहेत. पुस्तकावर टपटप अश्रू पडत आहेत. मनोहर डोळे पुसून लिहायला लागतो, तो पुन्हा डोळे भरून येतात. पुन्हा मोठ्याने वाचायला लागतो, तो गळा दाटून येतो. समोर अक्षर दिसत नाही. कंठातून शब्द निघत नाही.

पलीकडच्या खोलीतून आबासाहेब त्याच्याकडे पहात आहेत. त्याचे अश्रू त्यांच्या नजरेस पडतात व ते विचारग्रस्त होतात.

मनात म्हणतात — काय करावं या मनूला ! वाटेल तशा सोयी करून दिल्या. जे मागेल ते आणून दिलं. तरी आपलं पोरीसारखं मुळमुळू रडत बसतो. विचारावं तर स्पष्ट काही सांगत नाही. काही बोलत नाही. जाऊ दे त्याच्या आईकडे. तिची आठवण होत असेल, दुसरं काय ? पण तिथेही असाच उदास होऊन बसतो म्हणे. तिथेही असेच डोळे पुसतो, हुंदके देतो आणि काही बोलत नाही ! काय करावं याला ? काही समजत नाही ! कसा विचित्र मुलगा आहे हा ? त्याच्या आईचा दोष सर्व. आणि ती म्हणते माझा दोष !

(जरा थांबून, विचार करून)— दोष कोणाचाही असेना का ? दोघांचाही दोष. पण या पोराला आता काय करावं ? या एवढ्या वयात दुसरी पोरं कशी खेळतात, बागडतात, हसतात, ओरडतात. आणि याला तर खेळायला नको, मुलांच्यात जायला नको, आपलं जेव्हा पहावं तेव्हा पुस्तकात डोकं खुपसून टेबलापाशी बसलेला आणि अभ्यास करतो म्हणावं तर तेही नाही. काही तरी उपाय केला पाहिजे. यमूला लिहितो.

[३]

बाहेर बगिच्यात एक छोटे टेबल आहे. बाजूला चार खुर्च्या आहेत. एक पोक्त स्त्री व एक पोक्त पुरुष बोलत बसली आहेत.

“माझ्याकडे तो असंच करायचा, म्हणून तर इकडं पाठवलं. म्हटलं मुलाची जात. वडिलांबरोबर राहाणं त्याला अधिक आवडेल. त्याला हव्या तशा क्रिकेटच्या मॅचेसच्या गोष्टी चालतील. तो आनंदात राहील.”

“पण इथे तर त्याला मुळीच करमत नाही. माझ्याशी बोलायला येतो कुठं तो ? सारा वेळ खोलीत टेबलापाशी पुस्तकात डोकं खुपसून तर बसलेला असतो. एवढा कसला बी. ए. की एल्. एल्. बी. चा अभ्यास करतो, कोण

जाणे ! रात्री मी घरी यायच्या पूर्वी तर निजूनही जातो. म्हणून म्हटलं, त्याला आईवाचून करमत नसेल. लहानपणापासून तुझा लळा.”

“पण आता मलाही झाले ना सहा महिने इथं येऊन. आता तर त्याला काही कमी नाही. वडील आहेत. आई हवी, तर आई आहे. आता तर रहावे नीट. पण अजून त्याचा घुम्पेपणा गेला नाही. शाळेच्या पोरांत मिसळेल की खेळेल की घरी येऊन हसेल, बोलेल, काही नाही. कुठं राहिला आहे त्याचा लहानपणाचा खेळकरपणा ! संध्याकाळी बाहेर काढलं तर एकटाच घुम्यासारखा हिंडून येईल झालं. माझ्याशी तरी कुठं बोलतो पहिल्यासारखा ? एक येऊन मांडीवर लोंढेल झालं. लहानपणी कसा होता म्हणून सांगू ? याची नक्कल कर, त्याच्यासारखे चालून दाखव. चालीं चॅपलिन हो, त्या अयोध्येच्या राजामधलं करून दाखव, काही म्हणा. या दोन वर्षांत मनु अगदी बदलून गेला पहा. काय असेल ते असो.”

[४]

दोघेही थोडा वेळ गप्प बसली.

थोड्या वेळाने आबासाहेबही म्हणाले —“काय झालं पोराला कुणाला ठाऊक !”

दोघांनीही—“कोण जाणे !” व “कुणास ठाऊक !” असे उद्गार काढून मनोहरचा प्रश्न उलगडण्यास अशक्य, असा छाप मारून बाजूस सारला.

पण दोघांनाही अस्फुटपणे मनात वाटलेच असावे, निःशब्द आवाज हृदयात गुणगुणलाच असावा की —“आपल्या जीवनांत प्रसन्नता नाही, हृदयैक्य नाही, लाड नाहीत, कोड नाही, रस नाही, रोमान्स नाही; आपल्या जीवनातील कटू प्रसंगांनी आलेला कडूपणा अजून तोंडांतून गेला नाही, तेव्हा या सर्वांचे प्रतिबिंब नाजूक बालहृदयावर पडल्याखेरीज कसे राहील ! वातावरणात सुवास नाही, ओलावा नाही, हृदयाचा मेळ नाही. सुमेळातून उत्पन्न होणारे मधुर संगीत नाही. तेव्हा मग पारिजातकाच्या फुलासारखे नाजूक बालहृदय कोमेजून जाऊ लागले, तर काय नवल ? आपल्या जीवनात उत्साह नाही, हौस नाही, उत्सव नाही, विनोद नाही; तर ते बालहृदय कसे उमलावे ! कसे हसावे ! कसे दरवळावे !

(५)

रात्री एकाचा ठोका पडला.

मनोहरने झोपेत या कुशीवरचे त्या कुशीवर वळताना उसाशासारखा मोठा श्वास सोडला.

यमुनाबाईंच्या अंथरुणातून एक दीर्घ निःश्वास ऐकू आला.

तिकडे आबासाहेबांनी कुशीवर वळून रेडियमच्या रिस्टवॉचमध्ये किती वाजले, ते पाहिले.

माझे बाळ !

‘माझे माझे म्हणुनि आईने हे लेणे ल्यावे.’

[१]

अंगणात गंगूताई उभ्या उभ्या मोठ्या ठसक्याने आपल्या बारा तोळ्यांच्या भरीव पाटल्यांविषयी बोलत होत्या. नर्मदाबाई, यमुनाबाई, उमाबाई, सखूताई वगैरे सर्व शेजारणींमध्ये आज गंगूताई श्रेष्ठ ठरल्या होत्या. त्यांच्या प्रेक्षकांमधून कोणी कौतुकाने कोणी लपवलेल्या खेदाने तर कोणी गुप्त ईर्ष्येने त्यांच्याकडे पहात होत्या. आपण अशा प्रकारच्या भावना आपल्या शेजारणींमध्ये जागृत करू शकलो, या जाणिवेने कृतकृत्य होऊन गंगूताई आपल्या पाटल्यांकडे व शेजारणींकडे पहात होत्या व तोऱ्याने म्हणत होत्या — “मी बाई माझे दागिने असे जपते. नेहमी रिठ्याच्या पाण्याने धुऊन कसे चक्क ठेवते. मला नाही बाई ते घाणेरडे आवडत.”

पलीकडे छोटू चाळीतल्या मुलांत खेळत होता. त्याच्या अंगात एक मळका सदरा होता. सदऱ्याच्या दोन्ही बाह्यांना नाक पुसल्याने दोन्ही गालांच्या पट्ट्यांना समतोल असे शेंबडाचे पट्टे पसरले होते. सदऱ्याची पुढची खालची बाजू चावून चावून ओली झाल्यामुळे गुंडाळली जात होती. हातांची नखे बरीच मोठी असल्याने अंगणातील थुंकी, शेंबूड मलमूत्र वगैरेनी मिश्रित अशी धूळ त्यांच्यात चांगल्या रीतीने राहू शकत होती. मधून मधून बोटे तोंडात जात तेव्हा व हात धुतला न धुतला असे करून जेवायला बसे तेव्हा त्या धुळीस पोटात जाऊन आपले रोग उत्पन्न करण्याचे काम करण्यास पुरती संधी मिळत होती. अंगणातील मोठ्या मुलांच्याकडून छोटूला धुळीत खेळण्यापासून तो अधिक

महत्वाचे असे अनेक प्रकारचे बहुमोल शिक्षण मिळत होते. शेजारच्या गणपुल्यांचा बाबू तर त्याच्यावर फारच प्रेम करी. बाबूला छोटूवाचून घडीभरही चैन पडत नसे. छोटू गोरामोमटा व मोहक असल्याने बाबूला तो फार आवडे. तो नेहमी त्याचे गाल धरायचा किंवा त्याला मिठी मारायचा. पुष्कळा ते दोघे वरती गाद्यांच्या, घडवंचीच्या मागे किंवा मागच्या पडवीत अडगळ पडली होती तिथे असायचे. ते दोघे तेथे काय खेळतात ते पहाण्याची फुरसत छोटूच्या आईला मुळीच नसे. कारण तिला स्वैपाक पाण्याशिवाय आपल्या कुड्या धुवायच्या, एकदाणी धुवायची, वगैरे अनेक कामे असायची ! बाबूची आई शिकलेली होती. तिला एक आणा माला, चार आणे माला वगैरे वाचायचे असे. त्याशिवाय दोघींनाही अंगणात शेजारणींशी थोडेफार बोलत उभे रहावे लागे.

बाबू छोटूकडे काय पहायचे ? कशाला पहायचे ? व पहात बसायला वेळ कोणाला आहे ?

गंगूताई ! तुमचे बाळलेणे - तुमचा सर्वात बहुमोल दागिना धुळीत मळतो व घाणीत सडतो, तिकडे तर जरा लक्ष द्या. पाटल्यांत थोडी कमी भर घालून छोटूला चार सदरे तर जास्त शिवा. दुपारच्या वेळी त्याला दोन चिऊकाऊच्या गोष्टी तर सांगा.

बाबूची आई ! तुम्ही तर शिकलेल्या. फुरसतीच्या वेळी त्या एक आणा मालेच्या गोष्टी वाचण्यापेक्षा बालमासिकांतून दोन गोष्टी बाबूला वाचून दाखवाल तर फार बरे होईल. बाबू काय खेळतो, आपला वेळ तो कसा घालवत असतो, तेवढे जरा पहा तर खरे आणि दोघी गप्पा मारायला बसाल त्यातला वेळ काढून आपल्या समोरच बाबू छोटूला काय खेळायचे, कसे खेळायचे, ते दाखवाल तर ? निदान ते दोघे अडचणीत एकांतात का जातात ते तर पहा. निरुद्योगी मनाची विकृती कशी कशी होते, ते दिसेल तुम्हाला तर त्याकरिता रागावू नका. पण समोर विटीदांडू, बॅटबॉल खेळू द्या. बगिचा करू द्या. चित्रे कापू द्या. काही उद्योग द्या बरं का ! — “असले घाणेरडे खेळ खेळता ?” — असे म्हणून नुसते बदडू नका, बरं कां !

चालती बोलती, आपल्या हाडामासाची, आपली भूषणे आपण वाटेल तिथे टाकतो व चकचकणाऱ्या माती कोळशांना आणि धातूच्या तुकड्यांना बहुमोल

समजून छातीशी बाळगते, या वेडेपणाला म्हणावे तरी काय ? आपल्या स्वच्छ, सशक्त, काळजीपूर्वक वाढविलेल्या मुलांनीच आई शोभते — सुंदर दिसते, तशी कुड्या पाटल्यांनी दिसते का ?

खरोखर कबीराने म्हटल्याप्रमाणेच आपली स्थिती आहे.

— कोडीको तू खूब संभाले

लाल रतन क्यो छोड दिया ?

आपली लाल रत्ने खरोखरच धुळीत मळताहेत !

बाबालोक

[२]

“आया, बाबालोक को ले जाव.” — “जी साहेब.” — “आया, बाबालोक गोलकमरेमें आके सब बिघाड देते है. तुम ख्याल क्यो नही रखते है ? बाबालोक को उदर रखना. जाव, कपडा पहेनाके सरकारी बगीचेमें ले जाव.” “जी साहेब.”

“आऽऽई ! ऊं . . ममी मी आज तुझ्याबरोबर येते ना.”

ममीने डोळे वटारले — “माझ्याबरोबर ? मूर्ख कुठली ! चले जाव आयाके साथ. हट्ट केलास तर आता मार मिळेल, चलो, उठाव आया !”

बगिच्यामध्ये निरनिराळ्या बंगल्यांचे बाबालोक गोळा झाले, निरनिराळ्या आया व बरोबरीचे नोकर गोळा झाले. मुले धावू खेळू लागली. आयाचा हुकूम झाला. — “बगिचेमे दोडनेका नहि, अच्छा खेलो.”

मुले बसल्या बसल्या खडे वेचू लागली. पुन्हा हुकूम — “मट्टीमें खेलना नही. कपडा मेला करना नही. इदर बाकपर बैठो.”

मुले बाकांवर बसली. आया-नोकरांच्या गोष्टी ऐकण्यापलीकडे त्यांना दुसरा उद्योग राहिला नाही. गोष्टींत जगाचे पुष्कळ ज्ञान होते. नोकर लोक म्हणजे घराची मागची बाजू, अस्वच्छ बाजू. मुलांच्या कानी बऱ्याच त्या बाजूच्या गोष्टी येत होत्या. थोड्या वेळाने काही मुले जांभया देऊ लागली. ममीसाहेबांचे ‘बाबालोक’ घरी जाण्याकरिता घाई करू लागले. त्यांची आया गोष्टींच्या ऐन रंगात आली होती. शिवाय मुलांना घरी न्यायची वेळही झाली नव्हती. आयाने

चटदिशी एक चपराक मारली. 'बाबालोक' शांत झाले. बिचारे बाकावर बसून इकडे तिकडे शून्य दृष्टीने पहात बसले.

थोड्या वेळाने कलेक्टर साहेबांकडील नोकर तेथे आला. आयाने प्रेमाने त्याला पान बनवून दिले. 'बाबालोक'ला त्यांच्याकडे पहात बसण्याशिवाय दुसरे काही काम नव्हते. पान खाता खाता तो आयाची काही चेष्टा करीत होता. आया खोटे खोटे रागावत होती व गालातल्या गालात हसत होती. 'बाबालोक'ला बरं एक नाटक पहायला मिळत होते.

पहाता पहाता 'बाबालोक'चे डोळे, गुंगले व ते डुलक्या खाऊ लागले. आयाही जरा वेळ त्या नोकराबरोबर पलीकडे जाऊन आली. तेवढ्यात घरी जायची वेळही झाली. बाबागाडीमधून 'बाबालोक' घरी परत आले. 'ममी'ला क्लबमधून यायला अजून तासभर अवकाश होता; तेव्हा 'बाबालोक'ला आयाच्या गोष्टी ऐकून तिच्याचकडून दूध घेऊन तिच्याच मांडीवर निजण्याशिवाय गत्यंतर नव्हते. ममीसाहेब घरी आल्या, तेव्हा 'बाबालोक' बाबाकॉटमध्ये निजले होते. मच्छरदाणी नीट लावली आहे की नाही, ते त्यांनी तपासले. आयाला विचारले की दूधबीध बरोबर दिले की नाही. सर्व ठीक झाले आहे, अशी खात्री करून घेण्याचे मातेचे कर्तव्य करून आपले कर्तव्य बजावले या समाधानाने त्या व्हरांड्यामध्ये खुर्चीवर येऊन बसल्या !

त्या वेळी 'बाबालोक'ला स्वप्न पडत होते. आया आपल्याला मारते आहे व ममी आपल्यावर डोळे वटारते आहे. दोघींना सोडून कुठे जावे, ते तिला समजेना व त्या भीतीने तिला बिछान्यात लघ्वी झाली ! त्यामुळे ती जागी झाली. पण आता बिछाना बिघडल्याबद्दल चापटी बसणार, या जाणिवेने तिच्या अंगाला थरकाप सुटला व हूं की चूं न करता ती बिचारी तशीच ओल्यात पडून राहिली.

ममीसाहेबांच्या 'गोल कमन्या'तील फर्निचर व इतर शोभेच्या मौल्यवान जिनसा त्यांनी फारच हौशीने मांडल्या आहेत. व्हेनिसहून नि पॅरिसहून आणलेल्या त्या नाजूक वस्तू नोकराच्या हातून फुटून जातील, म्हणून त्या त्या स्वतः पुसत असत.

ममीसाहेब ! आपल्या बालरत्नापेक्षा त्या वस्तू अधिक किंमतवान खास नाहीत असे नाही वाटत तुम्हाला ?

कृष्णाची काठी

कृष्णा आमच्या शाळेतला एक लहान मुलगा. तिसरे पुरे होऊन चवथे वर्ष लागले असेल. ज्याला आपल्या घरगुती लाडक्या भाषेत 'टग्या' म्हणता येईल, असा हा मुलगा. मोठा बंड. चांगला खेळकर.

तो आपल्या वडील बहिणीबरोबर आमच्या शाळेत येऊ लागला. त्याची बहीण तरी काय पाच वर्षांची ! पण कृष्णाला तिचा पुष्कळच आधार वाटे, हे नंतर कळून आले.

ही दोन्ही मुले गड्याबरोबर यायची. गडी त्यांना पोचवून लगेच घरी यायचा. ही दोघे पहिल्या दिवसापासून आनंदाने शाळेत राहू लागली. दुसऱ्या बहुतेक सर्वांना ओळख होईपर्यंत घरचा गडी अथवा माणसे जवळ बसायला लागत. यांना कोणीच कधी लागले नाही; त्यामुळे मला त्यांचे कौतुक वाटे. त्यातून कृष्णा तर लहान असूनही — "ताई ग, ताई ग" — करून बोलायचा. काही झाले तर सांगायचा व आनंदात असायचा. त्याचे मला नवल वाटे.

शाळेत येऊ लागल्यावर दोनचार दिवसांचीच गोष्ट कृष्णा एक काठी—त्याला ती भली मोठी वाटत होती — घेऊन आला. मी त्याला विचारले, "अरे कृष्णा, ही काठी कशाला आणलीस शाळेत ?"

मला वाटले — इतर मुलांशी भांडणे होतात, त्यांचा आपल्या हातानी थोडक्यात निकाल लावण्याच्या उद्देशाने बहुधा कृष्णाने काठी आणली असावी; पण त्याचे उत्तर ऐकून मी चकितच झाले. तो हसत हसत नेहमीच्या गोड गोड रीतीने म्हणाला,— "ही मी तुला मारायला आणली आहे."

उत्तर ऐकून मला गम्मत वाटली. मी हसत हसत म्हटले,— "असं का ? मग

आण तर ती इकडे. मी नीट ठेवून देते.”

कृष्णाने चट्‌दिशी ती मला दिली. मी ती एका कोपऱ्यात ठेवली. त्याला दाखवून ठेवली. त्याने जागा पाहिली, ‘हं’ म्हणाला आणि मग बाहेर खेळायला गेला.

कृष्णाच्या काठीची मला फारच मजा वाटली व तिचा प्रयोग माझ्यावर करायला तो केव्हा येतो, त्याची मी वाट पाहू लागले. माझे वर्तन मी नेहमीसारखेच ठेवले होते. कारण कृष्णाच्या बाबतीत काठीला भिरून वागून चालेलसे नव्हते. त्याला घरच्यासारखे सर्व ठिकाणी आपलेच चालावे, आपलेच घोडे पुढे ढकलावे, असे वाटे, पण येथे घसरणीवर पाळीपाळीने जावयाचे असे. हात धुवायला मधेच घुसायचा प्रयत्न कृष्णा पुष्कळदा करी; पण तेथे एका मागून एक जायचा नियम होता. आपल्याला हवेसे वाटेल ते खेळण्याची, दुसरे मूल खेळत असले तर त्याच्या हातातून हिसकावून घेण्याची इच्छा त्याला तीव्रपणे होई; कारण त्याच्यात आवेश विशेष जोरदार आहे. या सर्व प्रसंगी मला त्याला नियमनाच्या सरळ रस्त्यावर आणावे लागे. अशा एखाद्या वेळी काठीचा प्रयोग आपल्यावर होणार, अशी माझी कल्पना होती व या लाठीमारास तयार राहूनच मी सत्याग्रहाच्या बेडरपणाने आपले काम करीत होते; पण नवल हे की कृष्णाने एकदाही काठी मारली नाही की नुसता कधी हातही उगारला नाही. घसरणीवर दुसऱ्या मुलांना धक्के देऊन तो पुढे शिरत असताना त्याला दोनतीनदा मी उचलून खाली एका बाजूस उभा करी. तेव्हा काठी मारायच्या ऐवजी गोड रुसव्याचा चेहरा करून तो उभा राही; पण थोड्याच वेळात रुसवा सोडून पुन्हा घसरणीवर सुरुवात करी.

याप्रमाणे जेव्हा जेव्हा त्याच्या इतरास नडणाऱ्या आवेशास मी आळा घाली, तेव्हा तेव्हा मला काठीची आठवण होई, पण त्याला ती होत नसे; ह्याचे मला नवल वाटे.

माझ्यापुढे पुनःपुन्हा प्रश्न उभा राही की कृष्णाच्या शालेय जीवनात या काठीचे बरोबर स्थान काय आहे? वेळ प्रसंग पडल्यास ‘ताई’ ना मारण्यास आपल्याजवळ साधन असावे, असे वाटून त्याने ती आणली, हे उघडच आहे. बालहृदयाच्या स्वाभाविक मोकळेपणाने त्याने मला ते स्पष्टच सांगितले होते

की, “ही मी तुला मारायला आणली आहे.”

मला काठी मारायला तो भीत होता, असेही मला वाटत नाही. तितका आवेश त्याच्यात खात्रीने आहे. पण मला वाटते, तसा प्रसंगच आला नाही. त्याच्यावर ज्या प्रकारचे आक्रमण होईल, अशी त्याला भीती वाटली असावी, तसे आक्रमणच झाले नाही; त्यामुळे त्याची काठी कोपऱ्यातच राहिली.

त्याचे वय अवघे तीन वर्षांचे. आतापर्यंत तो घरच्या सुरक्षित वातावरणात वाढला. घरी आई, आजी, वडील वगैरे मोठी माणसे त्याला कधी रागावत असतील, कधी थोडे फार मारतही असतील; पण तीच माणसे त्याला खाण्यापिण्यास देणारी, लाड कौतुक करणारी व मुख्यतः म्हणजे त्याचे संरक्षण करणारी असत. त्या सर्वांशी त्याचा संबंध प्रेमाच्या बारीक पण मजबूत धाग्याने बांधला गेला होता. त्यांच्या व याच्या इच्छाशक्तींची झपाझपी होत असली, चकमकी झडत असल्या; तरी ते सर्व सवयीचे होते. कधी आपले चालवायचे, कधी मार खायचा व शेवटी रडण्याचे अमोघ अस्त्र त्याच्यापाशी असे होतेच की ज्याच्या उपयोगाने तो सर्वांना बेजार करू शकत असे व वठणीवर आणू शकत असे; कधी आपल्याविषयी प्रेम व सहानुभूती उत्पन्न करू शकत असे. एकंदरीत घरच्या वातावरणात कोण माणसे आहेत, ती आपल्याशी कशी वागतात व आपण त्यांच्याशी कसे वागले असता आपले काम सुरळीत चालते, वगैरे सर्व त्याला माहीत होते.

एकाएकी एका नवीन जागी, नवीन माणसांत जाण्याची त्याच्यावर पाळी आली. तो शाळेत येऊ लागला. त्याला आधाराची जरूर वाटली. त्याची मोठी बहीण येत होती. तो एक आधार झाला. त्या आधाराने तो निर्धास्तपणे शाळेत येऊ लागला. पहिल्या दिवसापासून कधी येण्यासंबंधी कुरकुर की अनिच्छा काहीच नव्हते. पण त्याच्या मनात तितका निर्धास्तपणा नसावा. येथे नवी मुले होती; पण त्यांच्यापैकी बहुतेक ओळखीची होती व त्यांच्याशी आपल्याला धक्काबुक्की करता येईल, अशी त्याला हिंमत असेल; पण येथे ही ताई एक मोठी व्यक्ती दिसते आहे. तिचे कसे करावे? असा प्रश्न त्याच्या बालमनापुढे उद्भवला असावा. शाळेत येणे, खेळणे, गाणे वगैरे तर आवडते, पण ही ‘ताई’ फार मोठी दिसते; तिचे काय करावे? तेव्हा त्याला युक्ती सुचली असावी की

मोठीशी काठी घेऊन जावे; म्हणजे मग ताईची काय भीती? त्याने त्याप्रमाणे केले व तसे मला सांगितलेही. त्याचा बेत ऐकून मी त्याच्या बेताला संमती दिसल्याबरोबर त्याने काठी माझ्याच जवळ ठेवायला दिली व तो स्वतः निर्धास्तपणे खेळू लागला. जंगलांत किंवा अपरिचित स्थळी, अपरिचित लोकांत वगैरे जाता शिकारी अथवा साहसी लोक जवळ पिस्तूल बाळगतात. त्यात व कृष्णाच्या काठी आणण्यात काहीच फरक नव्हता. 'शिशु-विहार' ज्या वस्तीत सुरू झाला आहे तेथील मुले सामान्यतः विशेष रक्षित वातावरणात वाढलेली असल्यामुळे नवी जागा, नवी परिस्थिती, दुसरी मुले वगैरेंमध्ये आपला गडी किंवा आपले माणूस यांच्या रक्षणावाचून ती राहू शकत नाहीत. स्वतःचे स्वतः रक्षण करण्याची ताकद त्यांच्यात नाही. अशाच परिस्थितीत वाढलेल्या कृष्णाची काठी आणून स्वरक्षण करण्याची कल्पना खरोखर कौतुकास्पद आहे! इतर मुलांच्या मानाने तो मोठा साहसी आहे, असेच म्हटले पाहिजे. सोबतीवाचून जंगलात किंवा अपरिचित मागनि जाणारच नाही, अशा सर्व मंडळींत हा एकटा स्वतःच्या हत्याराच्या जोरावर निर्धास्तपणे फिरणारा निघाला, म्हणजे त्यांच्यात बरेच शौर्य आहे, असे म्हणणे खात्रीने अतिशयोक्तीचे होणार नाही.

कृष्णाने मला बालमनास सहज अशा मोकळेपणाने जेव्हा सांगितले की — “ही काठी मी तुला मारायला आणली आहे.” — तेव्हा त्याचे आईवडील वगैरे कोणी असते व त्यांनी त्याला शिष्टतेचे, सभ्यतेचे शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने म्हटले असते—“हां! असे म्हणायचे ताईना? आण ती काठी. ताईच्या पाया पड.”— वगैरे वगैरे तर? किंवा मीच शिक्षकाच्या पेशास योग्य असा क्रोध करून कृष्णाला गुरूशी कसे अदबीने व मानपूर्वक बोलायचे, वगैरेचे धडे देण्यास सुरुवात केली असती तर?

तर? तर काय? कृष्णाची साहजिकता कोंब फुटतो न फुटतो तो तेथेच खुडून टाकली गेली असती. आदर व मान यांच्या नावाने त्याच्या मनावर भीतीचे साम्राज्य स्थापले गेले असते! गुरूसंबंधी प्रेमभावाऐवजी त्याच्या मनात तिरस्कार उत्पन्न केला गेला असता! याशिवाय सभ्यतेच्या नावाखाली ढोंगीपणाचे शिक्षण देऊन दांभिकता शिकवली गेली असती!

मग कृष्णाची व ताईची आजची दोस्ती कुठे पहायला मिळाली

असती?—“ए ताई ग, आज मला नवा रुमाल आणून दिला अण्णांनी.” म्हणून कोणी कोणाला आपला रुमाल हळूच दाखवला असता? “ए ताई ग, आज तेंदूचं (चेंडूचे) गाणं म्हणायचं.”—म्हणून लाडाने कोण बोलले असते?

“मी तुझ्याजवळ बसणार.”—म्हणून कोण कोणाच्याजवळ येऊन बसले असते?

“हे तू ठेव.” — म्हणून विश्वासाने कोणी कोणाला आपल्या “खडे माती”— सारख्या मौल्यवान वस्तूंची विश्वासाने सोपवणी केली असती?

गुरुशिष्याचा भारदस्त, आदरयुक्त, मान व गौरवयुक्त संबंध प्रस्थापित झाला असता, हे खरे.

प. . . ण हृदय मिटलेलेच राहिले असते !

कृष्णाच्या काठीची एकंदरीत मला फार गंमत वाटते. ती काठी कोण जाणे कोणी उचलून टाकून दिली. नवीन शाळेत काठी कशाला?— असे वाटून कदाचित् कोणी फेकून दिली असेल. ती असती तर शाळेच्या संग्रहस्थानात तिला महत्वाचे स्थान मी दिले असते.

“मास्तरना बुडवू या”

तीन लहान मुले — दहाच्या आतली — आपल्या मास्तरबरोबर फिरावयास गेली. नदीकिनारी सहल करू लागली. नंतर त्यांनी नदीच्या पाण्यात होडीची सफर केली. मुले मोठ्या खुषीत आली. आणखी एक फेरा घ्यावा; आणखी एक, आणखी एक, असे करता करता पाचसहा फेरे झाले. परत फिरायची वेळ झाली. पण मुलांना होडीतून उतरावेसे वाटेना. शिस्तीचा अभिनिवेश आणून मास्तर खोल, घोग्या व जरा कडक आवाजात म्हणाले— “बस, खलास. खाली उतरा.” होडीवाल्याला म्हणाले — “बांधून ठेव होडी तुझी.”— व पाठ फिरवून चालायच्या तयारीस लागले. मुले समजली की आता उतरलेच पाहिजे. उतरून तीही मास्तरांबरोबर निघाली.

एकदोन मिनिटे कोणी काही बोलले नाही. मुकाट्याने सर्वांनी घरचा रस्ता धरला; पण लगेच पुन्हा नेहमीप्रमाणे गप्पागोष्टींना सुरुवात झाली. होडीत बसायची हौस अजून फिटली नव्हती. तेव्हा बाकीची हौस होडीच्या गोष्टी करून, कल्पनेत होडीची सहल करून फेडून घेणे तसेच राहिले होते. सहाजिकपणे मुले होडीच्या गोष्टी बोलू लागली.

बोलता बोलता त्यांतला जरा धीट मुलगा होता, तो म्हणाला, “अरे, एक मोठी होडी केली नि त्यात मास्तरांना बसविले नी दिली भर समुद्रात सोडून, तर काय मजा होईल?”

त्याच्या बोलण्याची खोच लक्षात घेऊन दुसरा मुलगा म्हणतो, “अरे, समुद्राच्या मध्यावर नेऊन होडीला करून द्यावी उलटी. मग होईल गंमत. मास्तर पडतील समुद्रात.” — तिसरी बहीण — तिच्याही मनात आनंदाच्या खूप

गुदगुल्या होत होत्या — ती ओरडून म्हणाली, — “हं. मग मास्तरांच्या तोंडात खारे पाणी जाईल; आणि डोळ्यांतसुद्धा! मास्तर लागतील गटांगळ्या खायला. हो: हो: हो: काय मजा.” तिघेही जण हो: हो: करून हसू लागली, व हळूच मास्तरांच्या चेहऱ्याकडे पाहू लागली की मास्तर आता रागावतात की— ‘गप्प बसा’— म्हणतात की काय करतात. मास्तरांनी रागावावे व चिडावे व आपण ते सांगतात त्याहून काही निराळे करून त्यांना आणखीनच जास्त संतापायला लावावे, असा त्यांचा मनसुबा होता. त्यांच्या बालमनास तसे करावेसे का वाटत होते, हे बरोबर उमगत नव्हते; पण विद्यार्थ्यांनी काय करायला अथवा बोलायला नको, ते त्यांना मास्तरांच्या व वडिलांच्या शिकवण्याने माहीत झाले होते व बरोबर जे करायला बोलायला नको, तेच करण्याची त्यांना त्या वेळी इच्छा होती; व त्यांतल्या धीट मुलाने सुरुवात केल्याबरोबर तिघांनीही बोलायला सुरुवात केली. तिघेही मिस्कलपणाने हसू लागली; व मास्तर चिडतात की नाही, ते अपेक्षेने पाहू लागली; कारण मास्तर चिडले की त्यांची युक्ती सफल झाली. त्यांना तेवढेच करायचे होते. मोठ्यांची सत्ता बसवण्याच्या सरलतेच्या दृष्टीने त्यांचे करणे गैर असेल, पण त्यांच्या छोट्या बुद्धीच्या अस्पष्ट अंधुकशा न्याय्यान्याय्यतेच्या कल्पनेप्रमाणे त्यांचे करणे बरोबर होते; कारण मास्तरांनी आपल्या मोठ्या वयाचा, अधिकाराचा व शक्तीचा फायदा घेऊन आताच त्यांना दाबले होते; त्यांची होडीत सहल करण्याची उत्कट इच्छा मोडून काढली होती. तेव्हा दुसरे काही नाही, तर मास्तर पाण्यात पडून गटांगळ्या खात आहेत — अशा काही तरी हास्यास्पद स्थितीत ते येऊन पडले आहेत, अशी कल्पना करून आनंद मानावा व साधल्यास मास्तरांना चिडायला लावून जरा त्रास द्यावा, असे करावेसे त्यांना स्वाभाविकपणे वाटले होते.

मास्तर पण हुशार होते. मुलांची युक्ती ते ओळखून गेले. न चिडता तेही मुलांबरोबर हसू लागले व म्हणाले— “नलू बाळ, तुझी कल्पना जरा जास्त पुढे गेली. मी पाण्यात पडल्याबरोबर काही गटांगळ्या खायला लागणार नाही हो. मला तर येतं पोहता; तेव्हा थोडा वेळ तरी पोहीन व पाण्यावर पडून राहीन बरं का मी. पण ही तुमची कल्पना चांगली आहे हं. मास्तरांनी तुम्हाला आज होडीतून उतरवून टाकलं, तेव्हा तुम्ही तिघांनी मिळून मास्तरांना टाकले भर

समुद्रात. म्हणजे उद्या कोणी उतरा म्हणायलाच नको. का ? आम्हाला समजलं की नाही ?” मास्तर व मुले मनापासून हसली. त्यांच्या स्नेहसंबंधांत या लहानशा प्रसंगाने जे थोडे अंतर उत्पन्न झाले होते, ते दूर झाले. मुलांनी मास्तरांवरचा राग सोडला. मास्तर शहाणे की त्यांनी मुलांवर राग केलाच नव्हता.

पुन्हा दुसऱ्या दिवशी नदीवर होडी किती वेळा व कशी कशी फिरवायची, त्याच्या गोष्टी मोठ्या हौशीने झाल्या. खूप लवकर जायचे व आजच्यापेक्षा तिप्पट फेऱ्या करायच्या, असे सर्वानुमते ठरता ठरता घर आले.

मुलांनी स्नेहयुक्त नजरेने मास्तरांकडे पाहिले. छोट्या नलूने मास्तरांचा हात आपल्या हातात घेतला. मधू त्यांच्या कोटावर हात फिरवू लागला व धीट राजाला तर मास्तरांनी पाठीत धपका घातला तेव्हाच समाधान वाटले.

गुरु-शिष्यांच्या स्नेहाचा प्रवाह मध्यंतरी जरा स्खलित झाला होता, तो पूर्ववत् अस्खलितपणे वाहू लागला.

एकमेकांस निरोप देऊन गुरु-शिष्य आपापल्या घरी गेले.

बन्याचा नाच

आज आम्ही बाळाभाऊंच्या घरून आनंदात परत येत होतो. त्यांचा मुलगा, छोटा दोन वर्षांचा बन्या आम्हाला पाहून इतका खुशीत आला होता, व जो काही नाचत उडत होता व गात होता की आम्ही सगळे आनंदून गेलो होतो व त्याच आनंदात परतलो होतो. अजून ती डोळे मिचकवणारी, गिरक्या घेऊन नाचणारी व हूं ५ ५ ५ करून सूर लावणारी बालमूर्ती आमच्या डोळ्यांपुढे तरंगत होती. त्यामुळे आमचे डोळे व मने आनंदाने प्रफुल्ल झालेली होती.

होता होता शाळेतील त्याच्यासारख्याच इतर मुलांची आठवण झाली. ती नुकतीच आलेली छोटी मंजुळा ! काय नाचते ! काय गिरक्या घेते ! प्रत्येक गर्ब्यात मंजू आहेच. कोणी किती बाहेरची माणसे येवोत, कितीही मुले बघत बसलेली असोत, नाचायची वेळ आली की मंजुळा हजर व्हायचीच. जो येतो, तो तिच्याकडे कौतुकाने पहातो. तीही त्यांच्याकडे पाहून हसते.

पण तीच ती नर्मदा. तिलाही नाचायची उडायची आवड आहे. तिलाही तालात चालणे, तालबद्ध सर्वच हालचाली अतिशय प्रिय आहेत; पण वरच्या वर्गातली मुले जरी तेथे आली तरी नर्मदा खाली बसते. — ‘मला नाही नाच करायचा.’ — ‘मला नाही गर्ब्यात यायचे.’ — बाहेरचे कोणी आले, तर नर्मदा गाण्याच्या खोलीतही येत नाही. मग ते तिच्याच घरचे मनुष्य असले तरी नर्मदा तिथून अदृश्यच होणार व तिला मुद्दाम आणून बसवलीच तरी हिरमुसली होऊन खाली मान घालून ती बसेल.

आणि तो बाबू, त्यालाही म्हणे असेच नाचायला गायला आवडते; पण शाळेत कधीच नाचताना दिसत नाही. गाण्यातही त्याचा कधी सूर ऐकू येत

नाही. नुसता गाण्याच्या जागी रोज बिनचुकता येऊन बसतो मात्र. त्याची घरची मंडळी सांगतात की, घरी सारखा गाणी म्हणतो व शाळेतले सगळे करीत असतो.

तशीच ती गंगा. शाळेतली मोठी मुले फिरायला गेली व धाकटी १९-२० च राहिली होती. तेव्हा तिला उठून नाच, कूच, गर्बा सगळे काही करायला काय ऊत आला ! आठवून आठवून सांगत होती माईना की आता हे म्हणा, म्हणजे आम्ही असे नाचतो; ते म्हणा, म्हणजे आम्ही असे करतो.

बाकी गोविंदा, यमू वगैरे मुलांचे काय, ते कळतच नाही. त्यांना शाळेत की घरी, एकटे की समूहात कुठेच काही हालचाली कराव्याशा वाटतच नाहीत. मुद्दाम सक्तीने उठवून उभे करावे, तरी एकही हालचाल करायची नाही व हाताला धरून चालायला लावावे, तर रडू लागतील पण चालणार नाहीत. मग नाचणे, उडणे तर दूरच राहो. त्यांच्या घरच्या मंडळींना वाटते, आमच्या मुलांना मात्र या शाळेत काही शिकवीत नाहीत. बाकी सगळी कशी शिकून तयार झाली आहेत ! यमूची आई तर म्हणते, मुद्दाम नाचावे, गावे, काही साभिनय गाणी म्हणावीत, म्हणून तर इतक्या लहानपणी तुमच्या शाळेत घातले; पण ती तर काहीच करीत नाही. मलाही तोच प्रश्न पडतो की ती काहीच करीत नाही, त्याला मी करू तरी काय ?

छोट्या अंबूची तर आणखीन वेगळी तऱ्हा. तिला नाचायला गायला आवडते, हे मला माहीत आहे; पण तिची लहर असते. लहर असली तर इतक्या हौसेने सगळे काही करील की सांगता सोय नाही व लहर नसली म्हणजे हिमालयाला हलवणे व तिला हलवणे सारखेच.

आमच्या सुशील व कमलचा आणखीच तिसरा प्रकार त्यांना आवडते सर्व; पण बरोबरीची मंडळी करीत असली तर आपण करायचे; नाही तर “ऊं हूं.” अग नाही आली शरयू कालिंदी, तर हरकत नाही, तू तर जा ! “ऊं हूं.” बाकीच्यांच्या बरोबर चौथे, पाचवे राहून मग गर्बा घ्यायला तयार; नाच करायला तयार; सर्वांना तयारी. आईबापांना सगळ्यांना सारखे आले पाहिजे असे वाटते. सगळी सारखी फी देतात तेव्हा आम्ही सगळ्यांना सारखे शिकविले पाहिजे, अशी त्यांची अपेक्षा असणे, हेही बरोबरच आहे. पण मुलांमुलांच्या मध्ये इतका

फरक आहे, त्याला काय करायचे ? कित्येक अत्यंत नाचाळू तर कित्येक अत्यंत बसाळू. व बाकीची या दोन टोकांच्या मधे निरनिराळ्या जागी. अर्थात सर्वांनी सर्व कार्यक्रमात भाग घ्यावा व सगळ्या गोष्टी शिकाव्यात, असा प्रयत्न करायचा, परंतु त्या प्रयत्नास नेहमीच यश येते, असे नाही.

त्यांत दोन गोष्टी आहेत. पहिली गोष्ट म्हणजे नाचणे अथवा तऱ्हेतऱ्हेचे अंगविक्षेप करणे व तालबद्ध हालचाल करणे, याची आवडनिवड असणे अथवा ते करता येणे न येणे, ही; व दुसरी म्हणजे मुलाचा सामान्य स्वभाव. काही विशेष अंतर्मुख अथवा आतल्या बाजूस वळलेली असतात, काहीना समाजात म्हणजे इतरांच्या हजेरीत बाहेर येऊच नयेसे वाटते, तर काहीना इतरांच्या हजेरीत फारच स्फुरण चढते; तर काहीना इतरांची हजेरी किंवा गैरहजेरी स्पर्शच करू शकत नाही. त्याचप्रमाणे पहिल्या फरकास अनुसरून काहीना शिकवून थकून गेले, तरी काडीमात्र येत नाही; तर काहीनी वेडीवाकडी उडी मारली तरी त्यांचे अंगविक्षेप मोहक व सुबक येतात. काहीना तालांत साधी टाळीही देता येत नाही, तर काहीना तालबद्ध हालचाल जणू जन्मतःच येत असते.

सारांश, स्वभावभेद व आवडभेद यांच्यामुळे मुलामुलांत कितीतरी फरक दिसून येतो !

यांत शाळा थोडे फार करू शकेल; परंतु मूळचे वळण पार बदलून टाकणे कोणालाच शक्य नाही. मूळचे वळण असून त्याला शाळेने विकसण्यास अवकाश दिला नाही तर तो मात्र शाळेचा गंभीर गुन्हा होईल.

हे व अशा प्रकारचे अनेक विचार मनात घोळवीत आम्ही घरी आलो. अर्थात या सर्व विचारांच्या पार्श्वभूमीत बाळाभाऊंच्या चेंडूससारख्या नाचणाऱ्या बऱ्याची मूर्ती होतीच.

विमलाबाईची तरंगिणी

विमलाबाई — मी किनई अगदी बुचकळ्यांत पडले आहे. आमच्या तरंगिणीला इतक्या काळजीने वाढविते, पण नेहमी आजारी, व स्वभाव तरी कसला झाला आहे म्हणता? जो जो चांगलं वळण लावायला जावं, तो तो ती आपली विचित्रच वागते. चार मंडळीत अगदी खाली पहावे लागते बघा.

लक्ष्मीबाई — मी सांगू का? आम्ही तर आपली अडाणी माणसं. आम्हाला ती तुमची पुस्तकं कुठं येतात वाचायला? पण मला वाटतं की तुमचं आपलं फार होतं. आमची मुलं कुठं नि कशी मोठी होतात, आम्हाला कळतच नाही. नि तुमचं पाहिलं तर एकसारखं तुम्ही नि तरू. ते आता मुसंबीचा रसच पी, ते जेवताना सालटंच खा, आता निजायलाच चल; तर आता व्यायामच घे, आता कपडेच बदल नि मातीतच खेळू नको. अहो पोरं ती, मातीत खेळणारच. चार पोरांत खेळता खेळता होतात मोठी झालं. आम्हाला काही कळत नाही खरं; पण मला आपलं वाटतं की तुम्ही तरूकडे फार लक्ष देता. तुम्ही तिची काळजी करायचं सोडा की ती चांगली होईल. काहीसुद्धा होत नाही तिला. चार दिवस माझ्याकडे पाठवा रहायला. माझी चार आहेत नि आमच्याकडे सध्या भावोजींची तिघंही आली आहेत. माझा भाचा तर असतोच इथं. चांगला कसा आठ जणांचा मेळा असतो. अहो, माझी ही धाकटी यमीसुद्धा जाते त्यांच्यात रांगत. कशी छान खेळतात तिला म्हणून सांगू? बेटीला माझी आठवणसुद्धा नसते. ती पोरं नाचतात, खेळतात. हीही बसते बघत. नाहीतर सगळी मिळून तिच्याशीच लागतात खेळायला. काही विचारू नका. मोठी गम्मत असते बघा. पाठवा तरूला आमच्याकडे. चांगली जेवील सगळ्यांच्या बरोबर चापून. त्या दिवशी भाऊबीजेला आली होती, तर कशी चांगली मागला पुढला घास घास

भात, दोन चार पुऱ्या, बासुंदी, भाजी, आमटी सगळं काही खाल्लं पहा तिनं. आमच्या मुलांतून काढली कोणी टूम की पानात टाकायचं नाही. त्याबरोबर पाहिलं तर तीसुद्धा लागली भाजी संपवायला. सगळं पान कसं लख्ख केलं म्हणता. मलाही मोठं नवल वाटलं. मी पाहिलं होतं, त्या दिवशी इथं कसे चाळे करीत होती ते. रागावू नका हं. पण मला बाई आश्चर्य वाटलं तुमचं. किती विनवण्या करीत होतात तुम्ही. '— हे खा. ते खा. मोरं बा देऊ का? शिकरण देऊ का? मी आपली अचंबाच करीत बसले. म्हटलं, एकची एक आहे नि घरात आहे स्वैपाकी नि बाई. मला जर असं करावं लागलं, तर होणार कसं माझं! हो, दहा जणांचा स्वैपाक. चार भांडी तर उतरवली पाहिजेत. एवढा असतो आमचा कणकीचा गोळा. पण पोरं कशी छान जेवतात बघा. वेळ झाली की ताटं घेतात. पाटपाणी करतात. सगळी आली पानावर की घेते वाढायला. एक पंधरावीस मिनिटांत जेवून मोकळी होतात बघा. तीही मोकळी नि मीही मोकळी. आमची गोदू तुमच्या तरूच्याच बरोबरीची आहे ना? परवा मार्गशीर्षातच झाली पाच वर्षं पुरी. तीसुद्धा लागते पहा उष्टी काढायला. मी ताटं उचलते तो पाटांना पाणी लावून घेते, तांबे भांडी उचलते की मी घेते शेणाचा गोळा फिरवून. खरंच मोठी मजा वाटेल तरूला. काय गमती करीत असतात! कोणी काही बोलते, कोणी काहीच काढते; हसत खेळत जेवून उठतात.

विमलाबाई — खरंच जा घेऊन आली तर आताशी तिची फारच खळबळ असते. स्वैपाकी असला, तरी तिच्या आवडीचं म्हणून मी स्वतः काहीतरी करते रोज. तिला आवडते म्हणून कधी टोमॅटोची आमटी करावी, कधी फुलकोबी तळावा, कधी बटाट्याच्या काचऱ्या कराव्या, कधी नारळाची कढी; पण तिला आपलं जे नसेल, ते हवं; किंवा भूकच नाही म्हणून उठून जायचं. मग दुपारी भूक लागत असेल. मग हेच खाऊ का? तेच खाऊ का? — चालत असतं. तरी मी मध्ये काही देत नाही म्हणा; पण दिलं नाही की किरकीर डोकं उठवते अगदी. दोन प्रहरी घटकाभर शांत पडेन म्हटलं, तर नाही. एकटीच आहे तरी मी अगदी थकून जाते हो. तुम्ही इतक्या नऊ मुलांना सांभाळून, स्वैपाकपाणी करून दुपारच्या बसायला यायला मोकळ्या असता. मला नेहमी नवल वाटतं. कुठं चुकतं, कोण जाणे. किती पुस्तकं वाचते मी! ह्या तरूच्या जन्मापासून दुसरं

काही वाचीतच नाही म्हटलं, तरी चालेल. ह्यांनी बरोबर फिरायला चल म्हटलं, तरी माझा अर्धा जीव घरी असतो. वाटतं काय घालीत असेल धिंगाणा कोण जाणे. हो, ती बाई संभाळायला ठेवली आहे. पण मी नसले, म्हणजे तिच्याकडे फारच हट्ट करते. — “हमकु ए देव नी वो देव.” — करून तिलाही भंडावून सोडते. एक तुमच्याकडे कशी सुतासारखी सरळ असते, कोण जाणे. परवा आली ती निजलीसुद्धा लवकर हो. साडेसातलाच अंथरुणात गाढ झोपी गेली होती. येत असली तर जा घेऊन. पण तुम्हाला आणखी त्रास. इतक्या जणांचं करून आणखी हिचही बघायचं.

लक्ष्मीबाई — मला काही त्रास नाही. इतक्यांच्यात तिचं सहजासहजी होईल. आणि आमच्याकडे किनई, करावंही नाही लागत फार. एकमेकांचं करून घेतात तीच. नाड्या बांधून देतात. आचवून देतात. सगळी मिळून मोठ्या मजेत चालतं त्यांचं.

विमलाबाई — भांडत नाहीत का हो ती? आमची एक आहे. पण एकदोन तरी भांडणं घेऊन येते. कोणी माझी बाहुलीच ओढली, कोणी मला काठीच मारली, कोणी माझा हातच ओढला. बगिच्यात जाऊन आली की रोजच्या कागाळ्या आणते.

लक्ष्मीबाई — भांडतात नि आपआपल्यात मिटवतातसुद्धा. बाहेरच्या मुलांच्या कागाळ्या तर कधीच आणीत नाहीत. काय तिथंच देऊन घेऊन येत असतील ते. आमच्या कानावरही येत नाही. एखादे वेळी गोदी नाही तर दामू सांगतो की आज विनू चेंडू देत नव्हता, मग दादाची नि त्याची मारामारी झाली. दगड नि धोंडे. मी नाही फारस लक्ष घालीत. दादाला विचारलंच तर म्हणतो, काही नाही झालं. तो विनू तर त्याचा मित्र आहे ह्याच्यावाचून त्याला बनत नाही नि त्याच्यावाचून ह्याला करमत नाही. तेव्हा मी म्हणते, असेल. आपल्यापर्यंत आणीत नाहीत, तर कशाला मध्ये पडा; आणि खरंच हो. मोठी मध्ये पडली म्हणजे भांडणं जास्त होतात आणि मोठ्यामोठ्यांमध्येसुद्धा वितुष्ट येतं. आपण लक्षच दिलं नाही, म्हणजे बरं चालतं त्यांचं. बरं, जाते आता. उद्या पाठवीन दादाला नि गोदूला सकाळी. पाठवा तरूला दोन दिवस रहायलाच.

विमलाबाई — रहायचं पाहू. पण दिवसभर रहायला पाठवीन. रहायला

पाठवलेली यांना आवडायचं नाही कदाचित्. घरात मूल म्हणून ती एकटीच आहे, त्यामुळे, ती नसली म्हणजे आम्हाला करमत नाही.

लक्ष्मीबाई — मग? होऊ द्यातना दोनतीन मुलं. आता तरू झाली पाच वर्षांची. तिच्या खालची दोन तरी हवी होती. माझी नाही का? गोदूनंतरचा मुलगा गेला म्हणून, नाही तर तो आणि ही यमी.

विमलाबाई जरा हसल्या. जरा चमत्कारिकपणे लक्ष्मीबाईकडे पहात राहिल्या. मग त्यांना लक्ष्मीबाईचे म्हणणे पटत नव्हते की त्यांना पटत असून त्यांच्या यजमानांची इच्छा नव्हती? की दोघांनाही इच्छा असून आर्थिक दृष्ट्या ते पोसणार नाहीसे वाटत होते, कोण जाणे! पण विमलाबाईच्या चमत्कारिक चेहऱ्यावरून त्यात काहीतरी गोम असावी, एवढे दिसले. पण लक्ष्मीबाई काही बोलल्या नाहीत. जरा हसून त्यांनी निरोप घेतला.

विमलाबाई मात्र खूप विचारात पडल्या. या अशिक्षित बाईच्याकडून मुलांना वाढवण्याचे धडे घ्यावेत की पुस्तकांना गुरू करावे, अशा बुचकाळ्यात त्या पडल्या होत्या. आपले कोठेतरी चुकते, एवढे नक्की. कोठे बरं चुकत असावे? लक्ष्मीबाई म्हणाल्या होत्या, — “तुम्ही फार लक्ष देता, म्हणूनच बिघडतं;” हे खरं का? असेलही. तरू एकटी आहे, हेही कारण असेल. लक्ष्मीबाई पाचसहा मुलांची आई असून कशी सुटसुटीत असते. जायलायायला, बसायबोलायला मोकळी असते. ती त्या मुलांच्यामध्ये दडपून गेलेली दिसत नाही; नि आपल्याला तर एका मुलातच फिरायला जायलाही फुरसत महामुष्किलीने मिळते. विमलाबाई चांगल्या शिकल्यासवरलेल्या व विचारी होत्या. मुलीला शक्य तितक्या उत्तम तऱ्हेने वाढवावी अशी त्यांची महत्वाकांक्षा होती; परंतु त्या पुस्तकात वाचून वागायला जात व तरू काही निराळेच स्वरूप दाखवून त्यांना गोंधळून सोडायची. एकंदरीत ती चिडचिडी झाली होती. एखादेवेळी हट्टही करायची. कितीही समजावून सांगितले तरी ऐकायचीच नाही व सारखे बाबापुता करून विमलाबाई जेरीस येत. कधी फार झाले की तरूचे वडील रुद्र स्वरूप धारण करीत. दोन चापट्या देऊनही तिला ताळ्यावर आणीत; पण तसे झाले म्हणजे विमलाबाईचे मन दुखायचे व मनाला तळमळ लागायची. कारण मुलांना मारू नये, धाक दाखवू नये, त्यांच्यावर ओरडू नये, असेही त्यांनी

वाचले होते. मुलांच्या मनाला लहानपणी आघात पोचतात व त्यामुळे ती विकृतमानस होतात असेही त्यांनी मानसचिकित्सेत वाचले होते; त्यामुळे त्यांची अवस्था फार कीव करण्यासारखी होई.

आज लक्ष्मीबाईंनी त्यांना सरळ साध्य रीतीने मुले कशी चांगली वाढतात व फारसे प्रश्न उद्भवतच नाहीत व ती स्वतःही कूट प्रश्नांसारखी वागण्यास कठीण बनून बसत नाहीत, हे त्यांना दाखवले. लक्ष्मीबाई न शिकलेल्या असल्या तरी त्यांच्या वागण्यात म्हणा किंवा लक्ष न देण्यात व लक्ष देण्यास वेळच नसण्यात म्हणा, कोटे तरी योग्य बालविकासाची तत्वे असली पाहिजेत किंवा त्यांची मुले कर्मधर्मसंयोगाने नीट वाढत असावीत किंवा लक्ष्मीबाईंना सर्व नीट होते आहे असे वाटत असेल; पण त्यांना कळण्यात येत नाहीत असे दोष मुलांच्यात येत असावेत; असे विमलाबाईंनी ठरविले व लक्ष्मीबाईंच्या मुलांना वाढविण्याच्या पद्धतीचा जास्त अभ्यास करायचा व त्यांत अशी कोणती तत्वे आहेत की ज्यामुळे त्यांना मुलांचे प्रश्न फारसे उद्भवत नाहीत, ते खोलात शिरून पहायचे त्यांनी ठरविले.

विचार करता करता त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा सुरू झाल्या. कारण आज सकाळचा आंधोळीच्या वेळचा, मग जेवणाच्या वेळचा, सर्व प्रसंग त्यांच्या डोळ्यांपुढे उभे राहिले व आपणच त्रासून कसे पतीला बोलावून आणले व त्यांनी छडी ओढल्याबरोबर आपणच कशा रडू लागलो व — ‘मारू नका’ — म्हणून म्हणू लागलो व शेवटी खोलीत जाऊन ओक्साबोकशी रडत बसलो, ते सर्व त्यांना आठवले. आता तरू निजली होती, तरी झोपेतही कसे मधून मधून हुंदके देत होती; ते त्यांच्या हृदयाला पीळ पाडीत होते.

इतक्यात खाली फाटकातून मोटार आत शिरताना दिसली. विमलाबाई चटकन डोळे पुसून तोंड धुण्यास गेल्या व डोळ्यात आलेलं पाणी यजमानांच्या लक्षात येऊ नये म्हणून हसरे तोंड करून दार उघडण्यास गेल्या.

लक्ष्मीबाईंच्या घरी

दोन दिवसांपासून तरंगिणी लक्ष्मीबाईंच्याच घरी रहाते आहे. तिला नकळत विमलाबाई त्यांच्याकडे जाऊन पहात असतात.

आज जरा अंधार असलेल्या माजघरात लक्ष्मीबाईंच्या सासुबाईजवळ त्या बसल्या आहेत. समोरच स्वैपाकघरांत मुलांची पंगत बसली आहे. लक्ष्मीबाईंच्या गोदूजवळ तरंगिणी बसली आहे, तिच्या दुसऱ्या बाजूला गोदूचा मोठा भाऊ गोदूचा बसला आहे. “आई, तरूला पोळी हवी, तरूला भाजी हवी.”—असे दोघेही तिला हवं नको पाहून आईला सांगत आहेत; इतक्यात त्यांच्या मोठ्या भावंडांनी काढल्या खोखोच्या मॅचच्या गोष्टी. त्यांच्या शाळेत खेळ होते. गोदूचा दादा खेळणार होता. संध्याकाळी सर्वांनी मैदानावर दादाचा खेळ पहायला जायचं, असे ठरले. जणू काही आताच निघायचं, अशी त्यांना धांदल झाली. गोदू म्हणते— तरू, लवकर संपव पोळी. आईने मागचा भात उकरला. तरूही भराभर पोळीचे घास घेऊ लागली. त्या दोघींनाही असे वाटत होतेसे दिसले की आता जर दादाच्याबरोबर भागचा भात खाऊन त्या उठल्या, तरच त्या संध्याकाळच्या खोखोला वेळेवर पोचू शकतील. लक्ष्मीबाई म्हणतात, — “अग गोदे, तिला घाई कशाला करतेस? सावकाश खा हो तरू, मी पुन्हा आणीन भात. तुम्हाला काय शाळेत जायचंय दादासारखं? अन् तो आहे मोठा.”

लक्ष्मीबाईंचे म्हणणे ऐकतं आहे कोण? त्या भात घेऊन दादाला वाढतात, तो बाकीची सगळी तयारच होती भात घ्यायला. तरूनेही उरलेल्या पोळीचा घास तोंडात कोंबून पान भातासाठी रिकामे दाखवले. लक्ष्मीबाईंनी पुन्हा

सांगितले की अशी घाई करू नका, सावकाश जेवा.

पण संध्याकाळी दादाच्या शाळेत खेळ बघायला जाण्याच्या उत्साहात कोणाचे हातपाय सावकाशीने काही करू शकत नव्हते. तरुही त्यात सापडली. तिनेही सगळ्यांबरोबर ताकभात संपवला आणि हात धुण्यासाठी ती गोदीबरोबर धावली.

विमलाबाई ते सगळे पाहून थक्कच झाल्या. चतकोर अर्धी पोळी विनवून विनवून खायला लावताना त्यांचा दम निघून जायचा; आणि ताकभाताला तर कधी ती शिवायची नाही. ती तरु येथे गोदूबरोबर एक पोळी घेते, तिच्या भावाच्या आग्रहाने आणखीन् एक चतकोरही जातो तिला, सुपारीएवढा का होईना पण ताकभात घ्यायला पान तयार करते; आणि भराभर त्या सर्वांच्याबरोबर उठते आणि हे सगळे हसत हसत. घरी पहावे तर जवळ जवळ रोज डोळ्यांत पाणी नि तोंडात घास. आणि रोज त्यांना वाटे की हे डोळ्यांत पाणी आणून खाल्लेले अंगी लागावे कसे ?

त्या तोंडावर हात देऊन अचंबाच करीत बसल्या !

१५/२० मिनिटांत ९ मुलांची टोळी जेऊन उठली. लक्ष्मीबाई वाढून मोकळ्या. कोणाला काही मिळाले नाही, असा असंतोष नव्हता. साधी कढी, बटाट्याची भाजी, काकडीची कोशिंबीर, भात नि पोळ्या एवढाच स्वैपाक. स्वैपाक आटपून, सगळ्यांना वाढून, जेवायला घालून, त्या यजमानांचे पान घ्यायला मोकळ्या झाल्या. मुले पाखरांसारखी कुठे उडून गेली, कोण जाणे. स्वैपाकघर शांत झाले, तशा त्या माजघराच्या दाराशी येऊन उभ्या राहिल्या व हळूच म्हणाल्या—

“पाहिलंत ना कशी चालते आमच्या इथे गंमत ती ?”

“कुठे आहे ती ?”

“ती गेली आहेत शेजारच्या विनूकडे. इकडे हातधुणी चालली होती, तो विनू आला. तो आहे आमच्या गोट्याच्या बरोबरचा. त्याच्या पाठचा चार महिन्यांचा गेला हो, आणि धाकटी आहे ती बरीच लहान. त्याच्या बरोबरच असं घरात कोणीच नाही. तो हातावर पाणी पडल की येतो इकडे. त्याच्या घरी त्याच्या काकांनी दिलाय त्याला किल्ला करून ती धावली आहेत तिकडे.”

“त्यांना अशा वाटेल तेव्हा पाठवता तुम्ही ?”

“अहो, सारखी आमच्याकडे नाही तर शेजारीपाजारीच असतात ही खालची दोघं. त्यांना काही शाळा नाही. तेव्हा काय करणार ती ? ही सगळी गोळा होतात नि बसतात धिंगाणा घालीत. आता मी म्हणते आहे की गोट्याला शाळेत अडकवावं, पण तिकडे आवडत नाहीत त्या शाळा; आणि खरंच आहे. ह्या म्युनिसीपालिटीच्या शाळेत शेळ्यामेंढ्यांसारखी पोरं कोंबलेली असतात. त्यांचे कपडे काय ? ती सदऱ्याला नाकं पुसणी काय ? नि अद्वातद्वा बोलणी काय ? त्या आमच्या रमाकाकू आहेत ना ? त्या दीक्षितांच्या ? असतील की ओळखीच्या तुमच्याही. त्यांच्या मागच्या वाड्यात होती शाळा, तेव्हा पाहिलं मी. नको वाटतं. त्याच्यापेक्षा आपल्या डोळ्यादेखत खेळत असतात, ती काय वाईट. लिहिणं काय, येईल.”

लक्ष्मीबाईचे असेच आणखीही बोलणे चालले असते. इतक्यात जिन्यावर यजमानांची पावले वाजली, त्याबरोबर जरा गालात हसून, “अगबाई” करून त्या गेल्या स्वैपाकघरात. धाकटी यमी वडिलांच्याच कडेवर होती व ती त्यांच्याच बरोबर जेवायला बसायची होती.

विमलाबाई त्या नवराबायकोकडेही पहात बसल्या. माजघरात सासूबाई असल्यामुळे बोलणी हळूच चालली होती. ती बहुतेक यमीवरूनच. मुलांची जेवणी झाली का, वगैरे चौकशी झाली. संध्याकाळी दादाच्या शाळेत सगळी जाणार म्हणतात, म्हणून लक्ष्मीबाईनी त्यांच्या कानावर घातले. “जाऊ द्या. मी पाच वाजता ऑफिसचा शिपाई पाठवीन. म्हणजे सगळ्यांना नीट सांभाळून आणील तो.” यमीला कोठे काय ते कळले नाही; पण शिपायाबरोबर जायचे एवढे समजलं. तीही म्हणू लागली— “मी दाते.” “बरं बरं,” करून लक्ष्मीबाईनी समजूत घातली. कारण आता ‘हो नाही’ करावे तर ती भोकांड पसरणार व यजमानांच्या जेवणात उगाच व्यत्यय येणार. यजमानांना आपण तिला पाठवणार नाही, असे त्यांनी डोळ्यांनी खुणविले; त्यामुळे प्रसंग विकोपास न जाता तेथेच थांबला. दोघांचेही जेवण सुरळीत झाले. यमी अर्धी आपल्या आणि अर्धी वडिलांच्याच पानांत जेवीत होती. ते तिला भात कालवून देत होते, आपल्या पानातून बटाट्याच्या फोडी देत होते. यजमानांना स्वस्थपणे जेवायला मिळाले,

म्हणून मधून मधून लक्ष्मीबाई तिला— “मी जेवू घालते, भरवते.” म्हणत होत्या. पण ती वडिलांनाच चिकटत होती व तेही म्हणत होते, “राहू दे. बरं चाललं आहे तिचं, उष्टा हात धोतराला लावू नकोस मात्र.”

कोण जाणे का, विमलाबाईच्या डोळ्यांत पाणी चमकून गेले. त्यांच्या डोक्यात काय विचारमालिका चालली होती, कोण जाणे ! लक्ष्मीबाईच्या सासूबाईंनी त्यांना कायसेसे दोनदा विचारले; त्यांना काही ते ऐकू गेले नाही.

इतक्यात त्यांना आठवण झाली की तरू शेजारी गेली आहे, तो आपण निघून जावे, ते बरे. रोज संध्याकाळी ती एकदा आईवडिलांना भेटायला घरी यायची. पण आज खेळ पहायला गेली, तर ती येणार नाही; तेव्हा एकदा तिला भेटून जावे, असेही मनात येऊन गेले; पण मन घट्ट करून त्या तशाच घरी निघून गेल्या. आपण इतके प्रेम करीत असताना तरूला आपली आठवणही होऊ नये, हे त्यांना शल्यासारखे बोटले; पण चार दिवस प्रयोग म्हणून पहावाच करून, असे त्यांनी ठरविले. डोक्यात विचारांचे काहूर उठले होते, त्यामुळे की आपल्या यजमानांची जेवायची वेळ होत आली म्हणून त्या झपाझप पावले टाकीत आपल्या घरी परतल्या.

विमलाबाईच्या घरी

विमलाबाई तेथून झपाट्याने निघाल्या खऱ्या; पण अर्ध्या रस्त्यातच त्यांचे पाय मंदावले. तोंडही बरेच उदास व चिंताग्रस्त झाले.

तशाच जड पावलांनी त्या घरात शिरल्या. पहिल्याच खोलीत जरा थबकल्या. तडक स्वैपाकघरांत जाऊन जेवणाच्या तयारीस लागावे किंवा वर जावे ? तसा वेळ तर होता. कारण त्यांच्या इथली जेवणे शाळाऑफिसच्या मंडळींसारखी दहा वाजता होत नसत.

‘होय, नको’—करताना त्या माडीचा जिना चढल्याच. हॉलमध्ये हातात टाइम्स घेऊन त्यांचे यजमान बसले होते. पण ते वाचण्यापेक्षा वाट पहाण्यातच गुंतले होते, असे दिसले. कारण जिन्यावर पायाची चाहूल लागताच त्यांनी टाइम्स टेबलावर ठेवून दिला व विमलाबाई अजून जिन्यावर आहेत, तोच प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केली—

“का ? आलात पाहून आपल्या कन्यारत्नाला ? काय म्हणत होती ? इकडे रहायला यायचे नाव काढीत नाही का अजून ? त्यांच्याकडे काय आवडलं आहे, कोण जाणे ! ते काही नाही. आपल्याला नाही बुवा पसंत हे.”

“पसंत नाही ? पण तिकडे जाऊन पहावं एकदा तिला किती पसंत आहे ते. काय रमते आहे त्यांच्या इथं, म्हणून सांगू ? तिचा आनंद पाहून माझ्या डोळ्यांत पाणी आलं. यां मुलीला घरी काय कमी आहे ? पण घर नको नि त्यांच्या इथे अगदी हसत खेळत जेवते काय, धावते काय, अगदी रंगून गेली आहे. इथली आठवणसुद्धा होत नाही. काय करणार तिला तुम्ही ? घेऊन या इथं की सुरू होतील पूर्वीचे थेर.”

“पण तिथे इतक्या मुलांची गर्दी ? आणि घरची थोडी म्हणून दोन भाचे आणून ठेवले आहेत. त्या कबूतरखान्यात हिला आवडतं तरी कसं ? हिला कशी उत्तम रीतीने रहायची सवय झालेली ! स्वतंत्र केवढी मोठी बाबाकॉट. एक स्वतंत्र आया तिच्याकडे पहायला ! एवढी थोरली खेळणी ! आजच मी तो रॉकिंग हॉर्स आणीन म्हणतो. त्याच्याकरता तरी येईल घरी. विचित्र आहे पोरगी !”

“अहो ! ती नाही विचित्र. आपण विचित्र. तुम्ही आम्ही सोशियालॉजीत वाचलं होत की मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे; पण आपण तिला सॉलिटरी सेलमध्ये एकटीलाच निराळी वाढवण्याचा प्रयत्न करतो आहोत. मी पुनःपुन्हा मनाशी विचार करून पहाते आहे की या लक्ष्मीबाईंच्या घरी अशी कोणती तत्वं आहेत की जी तिच्या वाढीला अनुकूल आहेत व आपल्या घरी काय नाहीत ?”

“मग ? कोणतं पुस्तक वाचलं त्याकरता ? ही तुमची पुस्तकं वाचून मुलीला वाढविण्याची रीतच मला वाटतं तिच्या वाढीला अनुकूल नाही ! माझ्या नि तुझ्या आईनं काय पुस्तकं वाचून आपल्याला वाढवलं ? त्या लक्ष्मीबाई तरी काय पुस्तकं वाचतात ? हे तुझं अगदी अस्वाभाविक होतं. मनुष्याला मुलांची कशी जोपासना करावी, याची उपजत बुद्धी असते; त्याप्रमाणे आपल्याला जसे सुचेल तशा रीतीनं वागवावं झालं.”

“लक्ष्मीबाई पुस्तकं वाचीत नाहीत हे खरं व तुमच्या माझ्या आईनं वाचली नव्हती, हेही खरं; पण आपण वाचू नयेत, हे नाही मला पटत. दिवसेंदिवस हे शास्त्र किती झपाट्यानं वाढतं आहे ? मला तुमचं बरीक नवल वाटतं. आपल्या धंद्यातलं कसं नेहमी नवं वाचायला मन हपापलेलं असतं ? ही परवाच एवढाली पुस्तकं कशाला आणलीत ? आणि माझी मात्र नेहमी चेष्टा करायची की हे कोणत्या पुस्तकात वाचलं ? आपलं तेवढं शास्त्र नि हे नाही वाटतं ?”

“बरं; आता नाही करणार चेष्टा. एवढं रागवायला नको. पुस्तकातलं बरोबर पटत नाही, म्हणून तसं म्हणतो. काय म्हणे रागवायचं नाही, मारायचं नाही. पटकन् एक चापटी दिली की काम सरळ होतं ! तूच पहा की तुला किती त्रास पडतो तो ! ऐकते का ती तुझं ? आणि माझ्याशी कशी सरळ असते ती ?”

“—तोच माझ्या डोक्यात विचार चालला आहे. पुस्तकाचे शब्द समजून

उपयोग नसतो. मर्म समजावं लागतं. माझ्या वाढवण्यात कुठं तरी चुकतं आहे, असं तर मलाही वाटतं; पण कुठं, तेच शोधायचं आहे.”

“बरं; मग फिलॉसफर साहेब, आपण दुपारी सावकाशीने शोधा ते. आज दुपारी एक निबंध लिहा—‘आमची तरंगिणी.’ पण आता जेवायला तर वाढा. नाही तर ‘आमचे यजमान’— याच्यावरही लिहायची पाळी यायची.”

“मग ? तुम्ही लिहा—‘आमची ती’ वर.”

“आपण लिहीत नसतो नि वाचीत नसतो. आमच्याकरिता कुठे ‘पुरुष’ मासिक निघालं आहे ? ती तुम्हालाच ‘स्त्री’ मासिकं लागतात नवऱ्याचे प्रश्न सोडवायला.”

विमलाबाईंनी पाहिले की आता हा नेहमीचा वाद निघाला, तेव्हा त्या उठल्याच. अर्थात् जाता जाता एवढे म्हणून गेल्याच म्हणा,—“हो, तुम्हाला मुळी मर्जी असेल तसं वागायचं, वेळेवर दंडेलीही करायची, तेव्हा प्रश्न पडतील कशाला ? म्हणूनच तर आम्हाला तुमचे नि आमचे दोघांचेही प्रश्न सोडवावे लागतात.”

दुपारी मात्र बिछान्यात विश्रांती घेण्यासाठी त्या पडल्या, पण डोळा काही लागेना. सकाळचे लक्ष्मीबाईंकडचे दृश्य डोळ्यांपुढे सारखे उभे राही. शेवटी त्यांनी यजमानांनी थट्टेने सुचवल्याप्रमाणे खरोखरीच कागद पेन्सिल हातात घेतली.

लिहिले, खोडले; पुन्हा खोडले; असे करताना चार तास होऊन गेले. शेवटी एकदाचे मनाजोगे झाले, असे त्यांना वाटल्यासारखे चेहऱ्यावर समाधान दिसले.

त्यांनी ते कागद लिफाफ्यात घालून एका इंग्लिश मासिकाकडे पाठविले.

विमलाबाईंच्या अनुभवाच्या पेचातून व विचारमंथनातून निघालेले सार कोणालाही मार्गदर्शक झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

त्यांच्या लेखाचा विषय होता,—लक्ष्मीबाईंच्या घरी बालविकासास अनुकूल अशी तत्त्वे.

त्यांनी ते लांब गोष्टींच्या रूपात लिहिले होते, पण आपण त्यातील मुद्देच पाहू

म्हणजे झाले.

(१) जास्ती मुले असल्यामुळे कोणा एकाकडे फार विशेष असे लक्ष ते २/३ वर्षांचे झाल्यानंतर दिले जास्त नसे.

(२) त्यामुळे मुलासही स्वतःचे विशेष कौतुक किंवा लाड करून घेण्याची सवय नव्हती.

(३) त्यामुळे ती मुले आपल्या स्वतःसंबंधीच्या विचारात फारशी गढलेली नसत, दुसऱ्या कसल्या तरी गोष्टीत गर्क असत.

(४) त्यामुळे त्यांच्यात ज्ञानतंतूची ओढ फारशी दिसत नव्हती.

(५) बरीच मुले असल्यामुळे जेवणाखाण्यात, कपड्यालत्यात सरकटपणा रहायचा. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीचा चोखंदळपणा वाढण्यास फारसा वाव नसे.

(६) मोठी मुले वागतील, तशी लहान वागायची; अशा प्रकारचा वागण्याचा एक पायंडा पडल्यामुळे छोटी मंडळी त्यात प्रारंभापासून रुळायला लागत व आताची मोठी लहान होती तेव्हा त्यांचे काका व आत्या लहान, म्हणजे या मुलांना मोठी अशी घरी असत. त्यामुळे कुटुंबाचे एक वळण अथवा वागण्याची रीत त्यांच्या घरी पडून गेल्यासारखी होती.

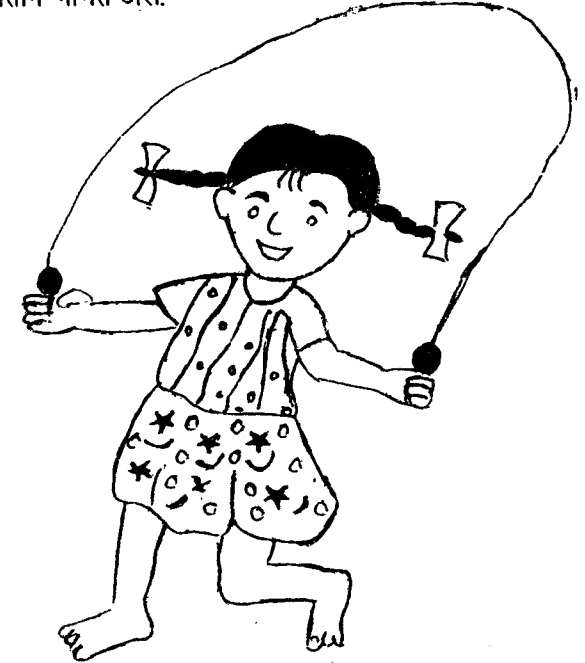
(७) लक्ष्मीबाईंनाही इतकी मुले व घरच्या कामधामामुळे एकेका मुलाचेच फार कौतुक अथवा विचार करायला वेळ मिळत नसे; त्यामुळे त्यांना बऱ्याचशा काल्पनिक व काही खऱ्या गोष्टींचा विचार करीत बसायला फुरसत नसे म्हणून म्हणा, किंवा शिक्षणाने त्यांच्या ज्ञानतंतूंचे तंत्र बिघडले नसल्यामुळे म्हणा, किंवा मूळचीच त्यांची प्रकृती सशक्त व वृत्ती शांत व समतोल असल्यामुळे म्हणा, पण त्या चिडखोर नव्हत्या, अथवा लहानसहान बाबी मनाला लावून घेणाऱ्या नव्हत्या. त्यामुळे मुलांच्या बारीकसारीक हट्टाच्या किंवा अक्रस्ताळीपणाच्या गोष्टींचा राईचा डोंगर होत नसे; अथवा भडका उडून ठिणगीचा मोठा वणवा होत नसे. तेवढी गोष्ट तेथेच संपून पुन्हा सगळं वातावरण शांत व प्रसन्न रहात असे.

(८) घरात चार मंडळींत अथवा वडिलधाऱ्या मंडळीदेखत त्या व त्यांचे यजमान फारसे व मोठमोठ्याने बोलत नसल्यामुळे त्यांचे वाद व दुमते ही

मुलांच्या कानी फारशी पडत नसत. व त्यांचे शिक्षण चार इयत्तांचे झाले असल्यामुळे साधारणपणे यजमानांच्याच मतानेच मुख्य गोष्टी व्हायच्या. तंत्र यजमान ठरवीत; अंमलबजावणी त्या करीत. त्यामुळे सुरळीत, एकतंत्री राज्याप्रमाणे त्यांच्या घराचा कारभार चालत असे. त्यामुळे मुलांचे नीटपणे चालत असे.

या सर्व गोष्टींमुळे तरंगिणीला आपल्या स्वतःच्या विशेष सुखसोयीच्या घरापेक्षाही लक्ष्मीबाईंच्या घरी जास्त आवडत असावे. तेथे तिला स्वतःसंबंधी विचार करण्यास वेळच मिळत नव्हता.

शिवाय विमलाबाईंच्या लक्षातून हीही गोष्ट गेली नव्हती की तीनचार वर्षांचे मूल झाल्यावर त्याला आपल्या वयाच्या व जरा लहान मोठ्या अशा मुलांचा सहवास व खेळ हवा असतो. ती गरज त्या, त्यांचे यजमान किंवा आया व नोकर पुरी पाडू शकत नव्हते. लक्ष्मीबाईंच्या घरी बरीच मुले व शेजारपाजारच्या बिऱ्हाडांतही मुले असल्यामुळे तिची बालसहवासाची भूक नेथे साहजिकपणे चांगल्या रीतीने भागत असे.

मीनाची मोठी बॅग

आमची सव्वादोन वर्षांची मीना नुसती वयानेच लहान आहे असे नव्हे, तर दिसण्यातही बरीच लहान आहे; पण डोक्याने कितीतरी मोठी आहे. तिला दुसऱ्याने बोललेले सगळे समजते, स्वतः सगळे बोलता येते, शाळेत कुठे काय चालले आहे, हे तिला सर्व काही माहीत असते.

मीनाच्या काही गोष्टी दिसायला विचित्र वाटतात, पण त्या गोष्टींनाही अर्थ आहे, असे विचारांती दिसून येते.

तिची खूप खूप गम्मत वाटण्यासारखी गोष्ट म्हणजे तिची मोठी बॅग. उंचीला तिच्या छातीपासून गुडघ्याच्याही खाली येईल, व रुंदीला तिच्या अंगापेक्षा कितीतरी मोठी अशी बॅग घेऊन ती शाळेत येते. ती आहे शिशुवर्गात. तिला बॅगची खरं म्हटलं तर मुळीच जरूर नाही. पण तिला स्वतःला बॅगची जरूर आहे. इतर मुलांपेक्षा ती स्वतः बरीच लहान आहे, ते लहानपण भरून काढण्यासाठी मोठ्या बॅगची तिला जरूर वाटते; तेव्हा एक तर आपला शरीराचा लहानपणा ती बॅगेने भरून काढते.

दुसरे आपण लहान म्हणून आपले महत्त्व इतर मुलांना कमी वाटलेले तिला खपत नाही. व तिला चटकन् अनुभव आला की आपण मोठी पाटी, पेन्सिल, मोठाल्या वह्या, तुटके का असेना पण एखादे फौन्टन पेन, जुन्या पाट्या, वह्या, डायऱ्या वगैरेनी भरलेली बॅग आणली की आपले महत्त्व इतर मुलांना पटू लागते. सगळी आपल्या भोवती गोळा होतात. आपण जिनसा दाखवतो त्या ती कौतुकाने पहातात. फार काय? भाऊ व ताईसुद्धा म्हणतात — “वा: केवढी बॅग आहे तुझी?” अर्थात् बॅगमुळे आपले महत्त्व वाढते, हे लक्षात येऊन मीना

बॅगशिवाय सहसा शाळेत येत नसे. पण आता तिचे लक्ष कामात लागल्यामुळे तिला बॅगचा विसर पडू लागला आहे. आता तिला कदाचित् बॅगचा बोजाही वाटत असेल; कारण त्या बॅगमधील सर्व वस्तूंपैकी तिच्या खऱ्या उपयोगाची एकही नव्हती. आता तिला मणी ओवायचे असतात, ठोकळे खेळायचे असतात, रंगाच्या पट्ट्या लावायच्या असतात, सतरंज्यांच्या घड्या करायच्या असतात. किती किती कामे असतात ! त्यामध्ये ती आपली बॅग विसरली म्हणा किंवा आता तिला बॅगची जरूर वाटत नसेल; किंवा तिचे व्यर्थ ओझे वाटत असेल.

नवीन शाळेत जाणाऱ्या कित्येक मुलांना बॅगची फार हौस असते, किंबहुना ती बॅग नेण्यास मिळावी म्हणूनच ती शाळेत जात असतात. त्यांच्या दृष्टीने, आपला मोठा भाऊ अथवा बहीण बॅगमध्ये इतकाली पुस्तके व पाटी, पेन्सिल, टांक, पेने, वगैरे घालून बॅग खांद्यावर अडकवून शाळेत जाताना मोठे भव्य दिसत असतील; व त्या एका बॅगमुळे त्यांचे महत्त्व तरी किती वाढते? घरात त्यांच्याकरिता लवकर स्वैपाक होतो. बाबांच्याही आधी भाऊचे पान आई वाढते व शाळेत जाताना बॅग सापडत नसली तर सगळी किती काळजीपूर्वक त्याला ती शोधू लागतात ! एकंदरीत शाळेची बॅग ही मुलांना फार आवडते. पण ती कोठपर्यंत? बॅगचा खरा उपयोग पडत नाही तोपर्यंत. पाटीदप्तर घेऊन जाण्यात काही विशेष नाही, तेवढ्याने काही महत्त्व मिळत नाही, हे थोड्या दिवसांनी लक्षात आल्यावर मुलांची बॅग आपोआप सुटते.

आपले सर्वांचेही असेच नाही का? आपल्या मालमिळकतीने आपला मानमरातब वाढतो म्हणून आपण घरे बांधतो, हजारो वस्तू घेतो, जरूर नसलेल्या वस्तूंचाही संग्रह करीतच असतो. आज कित्येकांची कपाटेच्या कपाटे भरलेली दिसतात. बायकांचा दागिन्यांचा सोसही पुष्कळदा आमच्या मीनाच्या बॅगसारखाच नसतो का?

या सगळ्या गोष्टींमुळे काही खरा मान मिळत नाही, असे वाटू लागले म्हणजे मनुष्य त्या सर्वांचा त्याग करून मान मिळवू पहातो. मग महान् त्यागी म्हणून त्याला मान मिळू लागतो.

एकंदरीत बाह्य साधनांचे अवडंबर माजविण्याचा उपयोग आहे, हे आमच्या एवढ्या छोट्या मीनास कळले, याचे मला मोठे कौतुक वाटले व ते भाररूप

होऊ लागल्याबरोबर तिने ते सोडून दिले, यात तिच्या मानसविकासाचा निरोगीपणा दिसला. नाही तर वस्तुसंग्रहाच्या भाराखाली दडपून गेलेली कित्येक विकृतमानस मनुष्ये आपण पहातो. त्या पंथाला मीना लागली असती तर आजची तिची झपाट्याची प्रगती दिसली नसती.

मुलांना मोठ्या शाळेमध्ये घातले, तर अमुकच प्रकारचा पोषाख करावा लागतो; हे न्यावे लागते, ते न्यावे लागते, न्यायला मोटार येते; वगैरे बाह्य गोष्टींमुळे मुलांना आपले महत्त्व इतरांच्या नजरेने वाढलेले वाटते व म्हणून ही कित्येक मुले अशा शाळांत जाणे अधिक पसंत करतात.

आमच्यात शाळेविषयी पुष्कळ मुलांची ही ओरड आहे की तेथे काय ? पाटी-पेन्सिलही न्यायची नाही, पुस्तके आणायची नाहीत, वह्या घ्यायला सांगत नाहीत, पाटी, दप्तर व पुष्कळशी पुस्तके, वह्या घेऊन येण्यास सांगणारी शाळा चांगली.

असे वाटेल त्या मुलांना पाटी आणण्याची सूट ठेवतो. पण सान्या कामात गोडी लागली की ती आपली पाटीदप्तर विसरून जातात व रिकाम्या हातांनी शाळेत येण्यास कुरकुरत नाहीत.

